

Delfia Batavorum

Jaarboek 1991

Delfia Batavorum

Jaarboek 1991

Genootschap Delfia Batavorum
Delft 1992

Het Genootschap Delfia Batavorum draagt dit eerste jaarboek op
aan

H.W. van Leeuwen

bij gelegenheid van zijn afscheid van de Gemeentelijke Archief-
dienst Delft

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum,
secr. Wilhelminalaan 107, 2625 LH Delft

Redactie:

H.L. Houtzager, voorzitter

P.C.J. van der Krogt

H.W. van Leeuwen

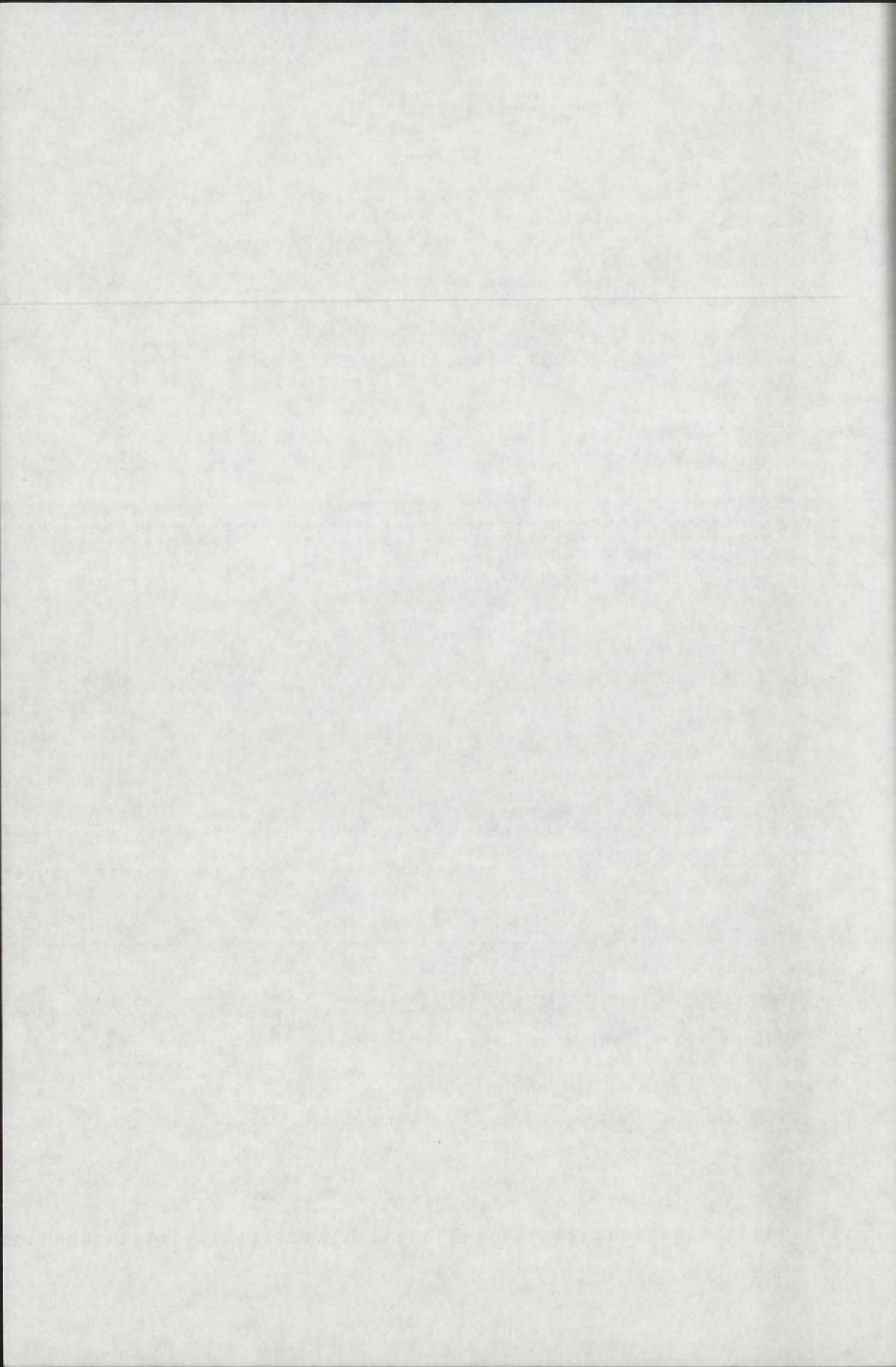
M. van Noort, secretaris (Wilhelminalaan 214, 2625 KK Delft)

M. Tienstra

Druk- en bindwerk: Drukkerij de Stad, Delft

Inhoud

Ten geleide	5
Jaarverslag over 1991	7
<i>D. van den Akker s.j.</i> Hippolytus in Delft	15
<i>G. de Moor</i> De Delftse bestuurder Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) en zijn gezin	25
<i>H.L. Houtzager</i> De microscopische nalatenschap van Antoni van Leeuwenhoek	39
<i>N.L.M. Arkesteijn</i> De begrafenis van stadhouder Willem IV en de penning voor de schutters	55
<i>K. van der Wiel</i> Brood, brood, hongersnood! Het Delftse aardappelroer van 1845	67
<i>A.W. Heijting</i> De Sint-Huybrechtstoren: Van verdedigingswerk tot clubgebouw Scheepswerf Boot 1856-1987	81 91
Leesbibliotheek Toko Senang, 1937-1986	95
<i>E.J. Bult</i> Archeologische kroniek van Delft 1990-juni 1991	99
<i>P.C.J. van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen in Delft 1990-1991	121
Publikaties over Delft en Delvenaren 1990-1991	131
Het gemeentebestuur van Delft, 1-1-1992	138
De Delftse bevolking	139
Over de auteurs	140
Naamregister	142

Ten géeide

Enerzijds is het verschijnen van het jaarboek van het Genootschap Delfia Batavorum een voortzetting van de sedert 1975 verschenen serie-uitgave van het genootschap. Anderzijds zijn er duidelijke verschillen aan te geven tussen deze tot op heden verschenen publikaties en het thans voor u liggende eerste jaarboek. Naast een aantal vaste rubrieken, zoals het jaarverslag van het bestuur, een opgave van nieuwe straatnamen in Delft en archeologisch nieuws, streeft de publikatiecommissie er naar jaarlijks een aantal artikelen op te nemen, waarin een grote diversiteit van historische onderwerpen wordt behandeld. In elk jaarboek treft u een zo volledig mogelijke opgave aan van in dat jaar verschenen publikaties over Delft in de ruimste zin des woords. De publikatiecommissieverzoekt de leden van het genootschap berichten, brochures, tijdschriftartikelen, boeken e.d., die het waard zijn in deze rubriek op te nemen, door te geven aan de secretaris van de commissie.

De publikatiecommissie is de verschillende schrijvers erkentelijk voor hun bijdragen aan dit jaarboek. Moge deze eerste uitgave van een nieuwe reeks publikaties van het genootschap een gunstig onthaal bij de leden hebben.

De publikatiecommissie van het Genootschap Delfia Batavorum

The first part of the paper discusses the importance of the
 in the development of the country. It is argued that the
 government should invest more in education and health care.
 This will help to improve the quality of the workforce and
 the overall standard of living. The second part of the paper
 discusses the role of the private sector in the economy.
 It is argued that the private sector should be encouraged to
 invest in infrastructure and other key areas of the economy.
 This will help to create jobs and stimulate economic growth.
 The third part of the paper discusses the role of the state
 in the economy. It is argued that the state should play a
 more active role in regulating the economy and providing
 social services. This will help to ensure that the economy
 is stable and that the needs of the population are met.
 The fourth part of the paper discusses the role of the
 international community in the development of the country.
 It is argued that the international community should provide
 more financial and technical assistance to the country.
 This will help to support the country's development efforts.
 The fifth part of the paper discusses the role of the
 media in the development of the country. It is argued that
 the media should play a more active role in providing
 information and promoting development. This will help to
 raise awareness of the country's needs and to encourage
 investment and development.

In conclusion, the paper argues that the government should
 invest more in education and health care, encourage the
 private sector to invest in infrastructure, play a more
 active role in regulating the economy, provide more
 financial and technical assistance from the international
 community, and play a more active role in providing
 information and promoting development through the media.

Jaarverslag over 1991

Het tijdschrift

Een belangrijke wijziging in het verslagjaar betreft het tijdschrift van het genootschap. Ons erelid, de heer G.G. Kunz, heeft het blad dertien jaar lang geredigeerd en gaf vorig jaar de wens te kennen hiermee te stoppen. Het bleek niet mogelijk iemand te vinden die met dezelfde deskundigheid en ervaring zijn werk voort kon zetten. Daarom is tot een nieuwe opzet van het blad besloten.

Het tijdschrift is omgezet in een mededelingenblad dat, kleiner van omvang, met ongeveer dezelfde frequentie verschijnt. Telde de jaargang 1990 76 pagina's, verdeeld over 8 nummers, de jaargang 1991 kwam met 9 nummers slechts tot 36 pagina's. Daar staat tegenover dat vanaf 1991 jaarlijks een jaarboek zal worden uitgegeven, te verschijnen kort na afloop van het verenigingsjaar. Daarin kunnen dan een groter aantal artikelen en wetenswaardigheden over Delft en omgeving worden opgenomen.

Het ledenbestand

Het genootschap kon in de loop van het jaar 32 nieuwe leden verwelkomen. Uitgeschreven werden 54 leden, waarvan 3 door overlijden, en 44 door opzegging van het lidmaatschap. Helaas moesten een aantal leden worden afgevoerd omdat zij niet reageerden op herhaalde verzoeken de contributie te betalen. Het ledenbestand liep terug naar 929 leden.

Als reden voor opzegging wordt door ouderen nogal eens genoemd het feit dat men 's avonds niet meer de deur uit kan of durft.

Reden voor het bestuur zich te bezinnen op mogelijkheden voor activiteiten overdag.

Als proef is in de maand december een middaglezing gehouden die door bijna zestig leden werd bijgewoond. Daarnaast werd in oktober een kleine excursie naar het museum 'De Griffioen' georganiseerd op een zaterdagmiddag.

Het bestuur

Op de jaarvergadering in maart traden drie bestuursleden af. Mevrouw E.H. Hueck-van der Plas en de heer L.L. van Reijen werden opgevolgd door resp. mevrouw W.M. Steen-Leenderse en mevrouw W. van Reijen-Mienis. De heer K.J.H.W. Deen trad tussentijds af daar zijn functie moeilijk te verenigen viel met zijn functie als voorzitter van de gemeentelijke monumentencommissie. Zijn plaats werd ingenomen door dhr. J.G. Wegner.

Het bestuur had daarna de volgende samenstelling

Voorzitter: dr.ir. M. Tienstra,

Secretaris: dhr J. Grakist,

Penningmeester: mevr. P. Timman-Jansen,

Tweede voorzitter: mevr. W. van Reijen-Mienis,

Excursies: mevr. mr. G.W.A. de Groot-Op den Brouw,

Lezingen: mevr. drs. K.M. ten Harmsen van der Beek-Pompe,

Bibliothecaris: dhr F.J.M. van Rossum,

Commissie behoud stadsschoon: ir. J.G. Wegner,

Tweede secretaris: mevr. W.M. Steen-Leenderse.

In oktober leed het bestuur een gevoelig verlies door het overlijden van de bibliothecaris, Frans van Rossum. Frans deed zich in de drie jaren van zijn bestuurslidmaatschap kennen als een actief en zeer behulpzaam bestuurslid. Tot kort voor zijn overlijden werkte hij aan een herziening van de catalogus van de bibliotheek. Het bestuur verloor in hem een uitermate sympathiek collega.

De lezingen

In het verslagjaar zijn 9 lezingen gehouden, waaronder een dubbellezing. Alle verlucht met een groot aantal dia's.

- Op 22 januari 1991 sprak drs. G. Verhoeven over het onderwerp: *Mirakelen in Middeleeuws Delft*. Aan de hand van enkele oude teksten en een groot aantal dia's hield de spreker een boeiende inleiding over de wonderen die zouden zijn verricht door toedoen van beelden en relieken in Delft en die er toe leidden dat Delft in de middeleeuwen uitgroeide tot een bedevaartplaats.

- Dr.ir. N.P.H.J. Roorda van Eysinga hield op 14 februari een causerie over *De geboorte van het Hoogheemraadschap van Delfland, archeolo-*

gie zonder dragline of schep. Door bestudering van de door Cruquius getekende kaart van Delfland en vanuit zijn ervaring als landschapsarchitect kon de inleider veel conclusies trekken over de vorming van dat gebied. Voor het genootschap leverde dat een boeiende lezing op.

- De jaarvergadering op 12 maart werd gevolgd door een lezing door ons lid de heer B.K.P. Griffioen, voormalig geneesheer-directeur van Bethel. Zijn thema was *De wapenrusting van de dokter in het verleden*. Aan de hand van dia's liet hij zien welke instrumenten vroeger in de gezondheidszorg werden gebruikt, en die in het pas gestichte medisch farmaceutisch museum 'De Griffioen' te zien zijn.

- Mevrouw drs. W.C.M. Wüstefeld sprak op 17 april over *Noord-Nederlandse Miniaturen in middeleeuwse handschriften*. In de 15de eeuw was Delft een bijzondere plaats voor de boekdrukkunst. Niet alleen werkten hier een aantal bijzondere kunstenaars, ook zijn hier iconografische vernieuwingen ontstaan die elders onbekend zijn. De inleidster behandelde de ontwikkeling van de Delftse handschriften-verluchting en decoratie vanaf het begin van de 15de eeuw.

- Ter voorbereiding van de jaarlijkse excursie hield drs. J.J.G. Baron Taets van Amerongen, o.a. bestuurslid van de Utrechtse Kastelen Stichting en een geestig spreker, een inleiding. Hij gaf aan de hand van dia's een boeiend overzicht van het te bezoeken gebied.

- De stadsarcheoloog van Delft, de heer E.J. Bult, sprak op 18 september over *De opgravingen van een Romeinse nederzetting, fortificatie en grafveld bij Valkenburg (Z.H.)*. In 1985-1988 is hier een grootscheepse opgraving verricht, waarbij verschillende archeologische specialisten dagelijks aanwezig waren. Deze nauwe samenwerking van verschillende disciplines leverde een goed voorbeeld van de werkwijze van de hedendaagse archeologie. De heer Bult belichtte de ontwikkeling van opgegraven nederzetting aan de hand van dia's.

- Op 17 oktober besprak F.W. van Ooststroom de *Zuid-Hollandse boerderijen, aquarellen van J. Verheul Dzn*. Hij gaf een boeiende uiteenzetting over de boerderijtypen die karakteristiek zijn voor deze provincie, met het accent op de boerderijen in Delfland. De door de heer Verheul geaquarelleerde boerderijen vergeleek hij met dia's van de huidige situatie.

- Ter gelegenheid van de restauratie vond op 13 november in de geres-taureerde oud-katholieke aan het Bagijnhof een dubbellezing plaats, gewijd aan deze schuilkerk. Pastoor Nieuwenhuizen gaf een overzicht van de geschiedenis van het Oud-Katholicisme. Professor M. Gout, optredend als vervanger van de door ziekte verhinderde deken I.J.R.H.J. Roosjen, belichtte de architectonische kant van de restauratie.

- De laatste lezing werd op dinsdagmiddag 3 december gehouden.

Mevr. drs. L.E. Loopstra sprak over het onderwerp: *Decembergebruiken*. Zij behandelde de oorsprong en achtergronden van de gebruiken en feesten die in diverse streken van ons land rond de decembermaand in zwang zijn. Van 'Sint-Maarten' in november tot 'Driekoningen' in januari. Zo vlak voor 5 december viel daarbij het accent natuurlijk op de Sint-Nicolaasviering.

Excursies

In het verslagjaar kregen de leden de gelegenheid deel te nemen aan twee excursies. Naast de jaarlijkse grote excursie in juni werd op zaterdagmiddag 19 oktober een kleine excursie georganiseerd naar het medisch farmaceutisch museum 'De Griffioen' aan de Koornmarkt. De aanwezige leden konden daarbij de voorwerpen die op de lezing door de heer Griffioen in maart door middel van dia's werden getoond in werkelijkheid bekijken. Een groot aantal oude gebruiksvoorwerpen uit de gezondheidszorg worden daar in vitrines tentoongesteld.

De grote excursie vond dit jaar plaats op 7 en 8 juni. De belangstelling was zo groot dat een flink aantal gegadigden die zich niet tijdig hadden opgegeven moesten worden teleurgesteld, ondanks het feit dat de busonderneming voor grotere dan de bestelde bussen kon zorgen. Totaal 104 leden en introducés namen op vrijdag of zaterdag deel aan de excursie die ons voerde naar Utrechtse kastelen langs de Langbroekerwetering, Wijk bij Duurstede en Amerongen. Door een gelukkig toeval was het weer juist dit weekend redelijk, zodat alle programmaonderdelen konden worden afgewerkt. Het gezelschap was goed voorbereid door de lezing van Baron Taets van Amerongen, die veel had laten zien van de fraaie kastelen langs de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering. Het gebied ten zuiden van Utrecht tot aan de Rijn was tot het jaar 1000 een moerassige streek. Na de aanleg van de rivierdijken en het graven van het afwateringskanaal, de Wetering, werd het gebied bewoonbaar. De streek was en is bijzonder vruchtbaar door rivierklei-afzetting van de Rijn, die tot in de middeleeuwen haar hoofdstroom naar de Zuiderzee had. Kort na het droogvallen van het gebied zijn hier vele kastelen gebouwd. Langs de rivierdijken van Amerongen tot Wijk bij Duurstede waren al eerder versterkte huizen ter bescherming van de dijken gebouwd. De schitterende panden langs de Wetering zijn moeilijk te herkennen als middeleeuwse kastelen. De meeste panden zijn in de loop van de tijd steeds weer aan de mode aangepast. De enige duidelijk middeleeuwse woontoren is pas na een bombardement in de Tweede

Wereldoorlog teruggedestaureerd naar de oorspronkelijke situatie. Het merendeel doet zich nu voor als een 18de- of 19de-eeuwse bebouwing. Met deze kennis gewapend was het zeer boeiend deze unieke streek te doorkruisen.

Wijk bij Duurstede, gelegen naast Dorestad, een van de oudste handelsnederzettingen van Nederland, laat niets zien van haar alleroudste verleden. Wel bleek tijdens de stadswandeling dat het een aantrekkelijke historische kern heeft, waar de laatste jaren veel is gerestaureerd. De romantische ruïne van het kasteel verwijst naar het grote verleden van de stad in de periode dat de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, hier resideerde en een complete hofhouding installeerde.

De ligging langs de rivier maakt Wijk bij Duurstede een van de meest schilderachtige plaatsen van ons land met de fraaie en schilderachtige walmolen. In het Schippershuis langs de wal met uitzicht op de rivier werd de lunch gebruikt. 's Middags volgde een bezoek aan het kasteel Amerongen. Dit indrukwekkende kasteel in de uiterwaarden op de grens van de Utrechtse heuvelrug is praktisch nog geheel in 17de-eeuwse staat. Het strenge uiterlijk was destijds zeer modern en stond model voor een aantal kort nadien gebouwde kastelen. Doordat het kasteel tot na de Tweede Wereldoorlog in het bezit van dezelfde familie is gebleven, maakt de inrichting duidelijk hoe kasteelbewoners in de loop der eeuwen leefden.

Na de intensieve dag was het op het terras voor de stallen goed toeven met een versnapering. De deelnemers konden terugblikken op een geslaagde excursie.

Conclusie

De door het genootschap georganiseerde activiteiten kregen in ruime mate aandacht van de leden. Daarmee kan ook op dit eerste jaar na de uitgebreide lustrumviering in 1990 met voldoening worden teruggezien.

J. Grakist
secretaris

Commissie Behoud Stadsschoon

Delfia Batavorum houdt zich niet alleen bezig met het bestuderen van het verleden van Delft, maar zet zich ook in voor het behoud en herstel van de materiële en immateriële zaken die dat verleden aan ons heeft nagelaten: het culturele erfgoed. Een belangrijk deel van deze erfenis wordt gevormd door een nog grotendeels gave historische stad. Om die reden kent de vereniging al sinds haar oprichting een vaste Commissie Behoud Stadsschoon.

Voor de commissie was 1991 een overgangsjaar. Afgesloten werd een periode van zes jaar waarin het monumentenbeleid van de gemeente centraal stond. Men was nauw betrokken bij het totstandkomen van de monumentenverordening en uiteindelijk stapten K.J.H.W. Deen en mevrouw M.E. Mey over naar de eerste monumentencommissie, respectievelijk als voorzitter en vice-voorzitter. Tevens verlieten A.W. Bakker, P.A. de Roo en C. van der Salm de commissie, zodat overbleven mevrouw P.C. van der Heijden-Wolfhagen, M. Tillema en J.G. Wegner. Het ledental werd weer op peil gebracht door J.K. Abels, B.D. Verbrugge en F.N. Vroom.

Wegner werd voorzitter en Tillema secretaris. Eerstgenoemde werd tevens lid van het bestuur van het genootschap en zal dus als verbindingsman fungeren. In deze samenstelling kwam men drie maal bijeen, op 29 mei, 21 september en 27 november.

De commissie begon haar werkzaamheden met een inventarisatie van de problematiek. Naast de helaas onvermijdelijke incidentele misstanden werden ook problemen gesignaleerd die van meer structurele aard waren. Voorbeelden van deze laatste categorie zijn:

- de te grote vrijheid die het komplan biedt aan nieuwe invullingen in de oude stad;
- het gebrek aan menskracht bij het gemeenschappelijk apparaat om een actief monumentenbeleid te voeren, met name op het gebied van inventarisatie en selectie van te beschermen zaken;
- het verstoorde evenwicht tussen enerzijds het wonen en anderzijds het werken en recreëren in de binnenstad, met alle gevolgen voor de waardevolle woonbebouwing;
- het slechte beheer van de openbare ruimte in de binnenstad, waardoor het eigen initiatief van bijvoorbeeld de commercie te veel vrij spel krijgt.

Uit dit lijstje zal de commissie het komende jaar een keus moeten maken. De aanpak ervan hoeft niet ten koste te gaan van de aandacht voor incidentele zaken. De voorgaande jaren hebben juist aangetoond dat met deze werkwijze ook meer resultaat kan worden geboekt bij inci-

denten. Voorbeelden van de laatste categorie zijn:

- de bouw van een stadstheater aan of bij het Achterom;
- de overkapping van een binnenplaats van het Prinsenhof;
- de ophanden zijnde afstoting van een aantal monumentale gebouwen door de Technische Universiteit;
- de tijdelijke plaatsing van een expositiekas over het water van de Voorstraat.

Met betrekking tot het theater heeft het genootschap zich per brief tot de gemeenteraad gericht met een pleidooi voor het plan van de architect Hertzberger. Kort daarop zorgde een actie van omwonenden ervoor dat de gemeente de bouwplaats zodanig verschoof dat van een nieuwe opgave gesproken kan worden. Wij blijven de ontwikkeling nauwlettend volgen, evenals die van de andere punten van het lijstje.

M. Tillema / J.G. Wegner

Hippolytus in Delft

Dries van den Akker s.j.

Sint-Hippolytus is de patroonheilige van Delft; en daarmee ook van de Oude Kerk. Van Bleyswijck maakt melding van een plaatselijke volks-overlevering dat deze patroon gekozen zou zijn, omdat de Oude Kerk gedeeltelijk zou rusten op de fundamenten van een romeinse verdedigingstoren aan een kromming in de gracht van Corbulo. Op die toren was een wacht gestationeerd geweest 'om de passage te bevrijden'. Omdat Sint-Hippolytus wordt afgebeeld als Romeins soldaat, meende men aldus de herkomst van zijn patronaat verklaard te hebben. Van Bleyswijck zelf hecht weinig geloof aan deze uitleg. Bij Michael Vosmerus heeft hij een geloofwaardiger uitleg aangetroffen ¹.

In 1359 had Delft zijn stadsrechten verspeeld. Want tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten had de stad - naar achteraf bleek - de kant van de verliezer gekozen tegen hertog Albrecht van Beieren. Dat moest ze bekopen met het verlies van omwalling en marktrechten. Maar na hun strijd aan de zijde van hertog Albrecht tegen de Friezen in 1396 kregen de burgers van Delft bij wijze van beloning toestemming weer een wal om de stad te leggen en de grachten uit te diepen. De officiële akte is gedagtekend op 13 augustus, Sint-Hippolytusdag. Vanaf dat moment is 'Hippoliet', zoals hij vertrouwelijk heet in de Delftse volksmond, de stadspatroon. Waarom men precies Hippolytus koos, wordt niet vermeld. Er werden destijds op diezelfde dag ook nog andere heiligen gevierd, zoals de heilige Cassianus, een schoolmeester, en Pontianus, een paus, allebei martelaar net als Hippolytus. Pontianus was waarschijnlijk de belangrijkste. Immers, graaf Floris verleende in 1266 aan de nieuwe uitleg van Delft vrijheid van tolleren, en wel op ... 13 augustus: 'Pontiaansdag'.² Wellicht dat men honderddertig jaar later voor Hippolytus koos, omdat deze heilige in zijn soldatentenuue beter paste bij het krijgsbedrijf waar nu zo'n zegen op rustte; of bij het herstel van de veilige stadswal.

De Oude Kerk, die tot dan toe was toegewijd aan de heilige Bartholomeus, werd omgedoopt tot Sint-Hippolytuskerk; het hoofdaltaar deel-

den beide heiligen broederlijk; de naburige straat werd de Hippolytusbuurt. De waltoren tussen de Bagijnstoren en de Haagpoort heette Hippolytustoren; deze stond in de kromming van de Wateringse Vest³ ongeveer ter hoogte van de huidige tramhalte tegenover de spooronderdoorgang bij de Gist-en Spiritusfabriek. Wellicht, dat deze Hippolytustoren aan de basis stond van het oude volksgeloof waarover we lezen bij Van Bleyswijk?

1. 'S. Hippolytus Martyr 13 Augustus'. Op de vaan en het schild staat een zgn. leliënhaspel, kenmerkend voor de wapens van het hertogdom Kleef, de abdij Cysoing in België en de stad Ciney, eveneens in België. Prent van onbekende herkomst. (Gemeentearchief Delft).

Wie was Sint-Hippolytus?

Volgens de legende zou hij de gevangenebewaarder van Sint-Laurentius geweest zijn. Door diens standvastigheid getroffen liet hij zich door hem bekeren en dopen met zijn negentien personen tellende huishouding, van wie ons alleen zijn min, Concordia, met name is overgeleverd. Toen Laurentius de marteldood was gestorven, droeg Hippolytus naar goed christelijk gebruik zorg voor zijn begrafenis. Keizer Valerianus dreigde hem dat hij hem en zijn hele huishouding zou onthoofden, als hij niet terugkwam van zijn dwaling. Maar Concordia bezwoer hem liever te sterven dan ontrouw te zijn. Al de zijnen werden inderdaad omgebracht met het zwaard, maar Hippolytus werd met touwen achter een paar wilde paarden vastgebonden en net zolang door de distels en de dorens gesleept tot hij was bezweken. Op deze manier maakte Hippolytus de betekenis van zijn naam waar. Niet alleen kan die vertaald worden met 'paardenlosmaker' of 'paardenuitspanner', maar ook met 'degene die door paarden wordt vermorzeld'.⁴

Een dergelijke naamsverklaring ligt waarschijnlijk aan de basis van deze legende, waarvan de martelscene bovendien veel gelijkenis vertoont met die van Hippolytus uit de Griekse mythologie. De middeleeuwer probeerde alles wat met 'Hippolytus' te maken had in één verhaal samen te brengen. Het is moeilijk hier waarheid en verzinsel uit elkaar te halen. De moderne wetenschapper onderscheidt drie verschillende heiligen die 'Hippolytus van Rome' heten; ze worden alle drie op 13 augustus herdacht. Sommigen menen dat het hier uiteindelijk toch om één en dezelfde persoon gaat.⁵

1. Hippolytus van Porto, bisschop en martelaar; overl. tijdens de regering van Alexander Severus (222-235) of 252? (13 augustus, maar meestal 22 augustus).
2. Hippolytus van Rome, tegenpaus en kerkvader; † 235 of 236; in de westerse kerk op 13 augustus (te zamen met Paus Pontianus), in de oosterse kerk op 30 januari (te zamen met o.a. Chrysis, Cyriacus, Maximus, Sabinianus e.a.); in het *Missale Romanum* van na 1570 te zamen herdacht met Cassianus.
3. Hippolytus van Rome, soldaat en martelaar; overl. tussen 250 en 253; 13 augustus

De hier als derde genoemde Hippolytus is dus de 'onze'. Hij was de patroon van de gevangenebewaarders, van alwie met paarden omging en

van de paarden zelf; zijn voorspraak werd ingeroepen bij aller hande kwalen. Hij wordt afgebeeld als Romeins soldaat, met schild en lans, waaraan soms een vaantje wappert; herhaaldelijk heeft hij een of meer paarden bij zich (zie afb. 1). Soms wordt zijn marteling afgebeeld: aan vier paarden wordt hij uit elkaar getrokken (zie bijv. het bekende drieliuk van Dirk Bouts in de Sint-Salvatorkerk te Brugge, afb. 2; daaruit moge blijken hoezeer Hippolytus' verering zich naast de straks te noemen plaatsen verspreid had in het Europa van de late middeleeuwen). Naar aanleiding van deze afbeelding willen we nog wijzen op een curieuze bijzonderheid in Delfts geschiedenis.

2. Middenpaneel van het drieliuk van Dirk Bouts in de Sint-Salvatorkathedraal te Brugge. Het drieliuk werd geschonken door Hippolytus Berthoz en zijn vrouw.

Onder veel Delvenaren leeft het verhaal, dat Balthasar Gerards, de moordenaar van Prins Willem van Oranje, op de Markt door middel van paarden gevierendeeld zou zijn. In feite is Balthasar Gerards echter met gloeiende ijzers en messen gemarteld tot de dood erop volgde. Zijn lijk werd in vier stukken gesneden en aan de stadspoorten opgehangen⁶, zoals in soortgelijke omstandigheden wel gebruikelijk was. Dat vieren delen klopt dus wel. Maar waar komen in de Delftse verhalen die paarden vandaan? Het zou ons niet verbazen, als zij afkomstig waren uit de martelaarslegende van Sint-Hippolytus. Destijds hebben de Rooms en geprobeerd Balthasar Gerards heilig verklaard te krijgen.⁷ Het zij met schaamte gezegd. Wellicht is de verwarring van zijn marteling en die van de stadspatroon daar nog een verre echo van...?

In de middeleeuwen was Hippolytus' verering wijd verbreid. Dat kwam omdat in de achtste eeuw abt Fulrad van Saint-Denis bij Parijs van de toenmalige paus o.a. het lichaam van Hippolytus als kostbare relik voor zijn klooster meekreeg.⁸ Toen een latere paus bij zijn bezoek aan het klooster vroeg wiens relikwieën daar werden bewaard, kreeg hij ten antwoord: 'Die van Sint-Hippolytus.' Hij liet zich ontvallen: 'Sint-Hippolytus? Dat kan ik gewoonweg niet geloven.' Onmiddellijk barstte er boven die plaats zo'n vervaarlijk onweer los met angstaanjagende donderslagen, dat de Heilige Vader uitriep: 'Oké, oké, ik geloof het!'⁹ Vandaar verhuisde Hippolytus enige tijd later naar het door Fulrad gestichte Fulradsweler in de Elzas, dat bekend werd als Saint-Bilt of Sint-Pilt, verbasterde vormen van 'Hippolytus'. Plaatsen als Tegernsee, Salzburg, Sankt Pölten (al evenzeer een verbastering¹⁰), Halberstadt, Bamberg en Keulen richtten in hun kerken een Hippolytusaltaar op.¹¹ Dat vereiste de aanwezigheid van relieken. Ook Delft had een relik, gevat in een 'silveren casse'.¹² Waar kwam die vandaan: uit Parijs, de Elzas of toch Keulen? Hoe en wanneer heeft de Oude Kerk die verworven? Ik veronderstel dat ze uit Keulen afkomstig waren. Het is een feit dat als de Delvenaren enige tijd later op relikwieën uitgaan, ze vooral aan Keulen denken.¹³ Bovendien blijken er zich al rond 1404, acht jaar nadat Hippolytus stadspatroon werd, 'een weynich van den reliquien der 11.000 maechden' (dat zijn de gezellinnen van Sint-Ursula) in de Nieuwe Kerk te bevinden; die konden niet anders dan van Keulse afkomst zijn. Zouden de Hippolytus-relieken van de Oude Kerk tegelijk verworven zijn met die van de elfduizend maagden in de Nieuwe Kerk? Voor deze veronderstelling spreekt ook dat sommige Delvenaren te Keulen hadden gezien hoe de relieken van de heilige Hippolytus naast die van Sint-Ursula rustten op het hoofdaltaar van de Sint-Ursulakerk. Zouden ze daar niet attent op geworden zijn juist door het feit dat ze uit

waren op relikven van Sint-Hippolytus voor de Oude Kerk? Bij diezelfde gelegenheid zou men dus en passant ook wat relikven van de elfduizend-maagden meegenomen kunnen hebben voor de Nieuwe Kerk. Als zich dan rond het jaar 1404 de vraag voordoet welke patroonheilige de Nieuwe Kerk naast Maria zou moeten hebben, juist zoals ook de Oude Kerk naast Maria Hippolytus heeft, ligt Ursula wel zeer voor de hand. We veronderstellen dus dat de relikven van Hippolytus in de Oude Kerk tussen 1396 en 1404 uit Keulen gekomen zijn. En tegelijk registreren we dat de Nieuwe Kerk in zekere zin haar patrones, Sint-Ursula, aan Hippolytus te danken heeft.¹⁴

3. *De marteldood van de H. Hippolytus uit Levens der Heiligen, Kerkvaders en Martelaren, 's-Gravenhage 1839-1842, deel III, blz. 332.*

De verering van Sint-Hippolytus te Delft

Hoe stond het met Hippolytus' verering te Delft vóór de Reformatie? Met het oog op zijn feestdag werd de dagen tevoren het koorhek in de kerk opgepoetst.¹⁵ Op 13 augustus zelf werd de grote klok geluid.¹⁶ De priesters van de broederschap der Zeven Getijden Meesters waren verplicht alle kerkelijke officies en plechtigheden bij te wonen 'sonder uyt te doen of uyt het choir te gaan eer de diensten gedaan zouden wezen'.¹⁷ Een van die diensten was natuurlijk de plechtige hoogmis. Dat zou betekenen dat de burgers op die dag vrij hadden. Zekerheid heb ik daarover op grond van de literatuur nog niet kunnen verkrijgen, maar waarschijnlijk is het wel. Bij het uitreiken van de H. Communie werd natuurlijk gebruik gemaakt van een 'broot-busse [= ciborie, een hostiekelk met deksel] met Hippolytus dair boven op'.¹⁸

4. De marteldood van de H. Hippolytus, houtsnede (afbeelding uit *Wunder und Fakten der Heiligen*, 1925, Nachdruck: München 1976, blz. 86).

De relieken werden ter verering opgesteld op het hoogaltaar. Wie daar op de dag zelf of in de week erna (oktaaf = letterlijk 'acht dagen') bepaalde gebeden kwam zeggen, kon aflaten verkrijgen. De kerk bezat niet alleen de reeds genoemde verzilverde 'casse' (= reliekschrijn), maar ook een zilveren beeld, dat na de beeldenstorm van 1572 nog gered bleek te zijn.¹⁹ Ongeletterde gelovigen konden ook verwijlen bij het tweeluik boven het altaar waarop episodes uit de legende van Sint-Hippolytus waren afgebeeld.²⁰ Welke taferelen waren afgebeeld, weten we niet. Maar van andere 'cycli' weten we dat in ieder geval de marteldood werd afgebeeld; daarnaast zag men vaak hoe Hippolytus de heilige Laurentius bewaakte en begroef, en hoe hij van de H. Justinus de Communie ontving.²¹

Toen kwam de Reformatie. Op 24 augustus 1566 woedde de beeldenstorm in De Hippolytuskerk, uitgerekend de feestdag van de voormalige patroonheilige, Sint-Bartholomeus. Michael Vosmerus meende dan ook dat Bartholomeus dit had toegelaten als straf voor het feit dat hij destijds het veld had moeten ruimen ten gunste van Sint-Hippoliet.²² Vele kostbare en dierbare devotionalia en religieuze voorwerpen gingen verloren. In 1572 volgde een nieuwe golf van vernielingen. Tenslotte ging de kerk op 23 april 1573 over in handen van de 'Nieuwe Leer'. De paapse leer werd officieel verboden. In de praktijk betekende het dat de voormalige pastoor van de Hippoliet uitweek naar het Bagijnhof en

daar voor een handvol getrouwen zijn ambt bleef uitoefenen. Hij koos als patroon voor zijn schuilkerkje aldaar Sint-Hippolytus. (Juist zoals zijn collega van de Nieuwe Kerk voor zijn schuilkerkje op het Bagijnhof Sint-Ursula koos). De pastoor van de Oude Kerk vroeg en verkreeg van de paus in Rome nieuwe relieken voor liturgisch gebruik, maar daaronder bevonden zich er geen van Hippolytus.²² Hij wist in 1592 jezuiteten naar Delft te halen ten behoeve van de 'Hollandse Missie'. In de volgende eeuw ontstond er tussen zijn opvolgers en de jezuiteten veel onenigheid. Het eind van het liedje was dat de jezuiteten eind 1708 uit de stad werden verjaagd, en dat de geestelijkheid van de in 1748 samengevoegde Hippolytus- en Ursulakerk op het Bagijnhof uiteindelijk kozen voor de afscheidingsbeweging van de Oud-Katholieke Kerk. Opmerkelijk is dat intussen Hippolytus daar als patroon verdwenen is: het kerkje op het Bagijnhof is toegewijd aan Ursula en Maria...!

Voortaan kerkten de Rooms en in de voormalige schuilkerk van de jezuiteten aan de Oude Langendijk die nu door de Franciscanen werd beheerd; deze was aan Sint-Jozef toegewijd. Daaruit groeide tenslotte de neogotische kerk aan de Burgwal, die tot in de zestiger jaren van deze eeuw Sint-Jozefkerk heeft geheten. Toen begin 19de eeuw de voorloper van de neogotische kerk te klein werd, begon men te denken aan een nieuwe parochie. Deze werd opgericht in 1804 in het Congregatiegebouw aan de Brabantse Turfmarkt; als patroon werd weer gekozen voor Sint-Hippolytus.

Eind 19de eeuw betrokken de parochianen het nieuwe kerkgebouw dat door architect Cuypers aan de Voorstraat was neergezet. Boven de ingang was een stenen beeld aangebracht van de patroonheilige. En in het hoofdaltaar moet zich een reliek bevonden hebben van Sint-Hippolytus. In de jaren zestig van deze eeuw werden de kosten aan het gebouw zo hoog en was het aantal gelovigen in de Delftse binnenstad zo drastisch gedaald dat deze kerk moest worden afgebroken; wat er van de relieken is geworden en van het beeld aan de ingang...?²² Dat alles gaf veel verdriet en conflicten temidden van de gelovigen. Een klein groepje vasthoudende getrouwen bleef kerken in de voormalige kapel van de Heilige Geestzusters op de hoek van de Nieuwstraat en het Oude Delft; sindsdien heet dit gebouwtje: Sint-Hippolytuskerk. Daarin bevindt zich een stijf neogotisch altaar aan Hippolytus toegewijd.

Tijdens de Rooms-Katholieke emancipatie, die ongeveer begint met het herstel van de Nederlandse bisschoppen in 1853 en eindigt met het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1966), kozen Delftse Rooms-Katholieke instellingen herhaaldelijk Hippolytus als patroon. Nu onder invloed van de ontzuiling allerlei maatschappelijke Rooms-Katholieke

instellingen verdwijnen, dreigt ook Hippoliet als patroon verloren te gaan. Bekend was het ziekenhuis aan de Phoenixstraat, dat sinds 1978 is opgegaan in het Reinier de Graaf Gasthuis; wat rest is het zogeheten Hippolytusgebouw aldaar. De Hippolytusschool, in 1920 aan de Raam gebouwd, is Paulusschool geworden. Alleen de R.K. bouwvereniging 'Sint-Hippolytus' in wier opdracht o.a. het zogeheten Heilige Land werd gebouwd, de stadswijk achter de Oostsingel tegenover de Oostpoort en Oranjestraat, bestaat nog.

Voorzover mij bekend is er thans in Delft nergens een representatieve afbeelding van Sint-Hippoliet te vinden.

Noten:

1. Dirck Evertsz. van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft*. - Delft, 1667-[1680], blz. 132.
2. Reinier Boitet, *Beschryving der stad Delft*. - Delft, 1729, blz. 22. Van den Bergh en Meylink herleidden 'sente Pontiaens-daghe' 1266 tot 19 november 1266, in latere oorkondenboeken is die datum steeds herleid tot 14 januari 1266(67).
3. Zie o.a. Herman Rosse, *Delft Kunststad, restauratieplan voor de zeven eeuwen oude prinsesstad, een ontwerp van Herman Rosse*. - Delft, 1946, blz. 11; W.A. Feitsma, *Delft en haar krijgsgeschiedenis*. - Rijswijk, 1987, blz. 17.
4. Mrs. Jameson, *Sacred and Legendary Art*. - London, 1890, Vol. II blz. 548.
5. E. Kirschbaum s.j. (W. Braunfels, herausgeber), *Lexikon der Christliche Ikonographie, 6. Band: Ikonographie der Heiligen Crescentius von Tunis bis Innocentia*. - Rome etc. 1974, kol. 538.
6. N. Bosma, *Balthazar Gerards: moordenaar en martelaar*. - Amsterdam: Rodopi, 1983. - (Serie uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum ; 10), blz. 96; P.P. de Baar [et al.], *Balthasar G.* - Amsterdam: Syndikaat, 1984, blz. 61-63.
7. Zie noot 6, blz. 64vv.
8. Reliek of relikwie (beide woorden zijn afkomstig van het latijnse 'reliquia' = 'overblijfsels' en worden door elkaar gebruikt) duidde aanvankelijk op het gehele lijk van de heilige; vanaf de vroege middeleeuwen kon het ook een enkel bot of een botsplinter zijn; m.i.v. de Contra-Reformatie (17de eeuw) verwees het ook naar voorwerpen die met de heilige in verband konden worden gebracht, liefst stukjes stof van de kleding. Soms waren de relieken zo klein dat ze verwerkt waren in een reliekmonstrans, of in een doosje ter grootte van een hostie. Het was voor een heiligdom van belang relieken te bezitten. Op de allereerste plaats om devotionele redenen (dit wordt nogal eens over het hoofd gezien!); vervolgens ook om financiële: ze trokken pelgrims, en er konden stukjes van worden doorverkocht.
9. *Acta Sanctorum*. - Parisiis et Romae, 1867 augusti, Vol. III, blz. 9.

10. Zie noot 5, kol. 538.
11. S. Beissel, *Die Verehrung der Heiligen und ihre Reliquien in Deutschland im Mittelalter; 2. Teil: De Verehrung usw. während der zweiten Hälfte des Mittelalters.* - Darmstadt, 1983 (Nachdruck 1882), blz. 23, 25, 66.
12. D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen.* - Den Haag, 1973, blz. 54vv.
13. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 52; D.P. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', in: *Haarlemse Bijdragen* 65 (1958), blz. 5-304 (ook los verschenen), daar blz. 220.
14. Oosterbaan, *Kroniek* (noot 13), blz. 194-195: '... soe worde overgeleyt hoe dat hier in deser nyewer kercken waren een weynich van den reliquien der 11.000 maechden ende hoe sinte Ypolitus ende sinte Ursula te Coelen tsamen in sinte Ursulen kercke beyde rustende waren als hoir beyder lichamen aldair naest malcanderen leggende in eenre scoenre cassen. Soe seiden sommige dattet oec wel soude vogen, Gode ende Marien dairbi niet te cort doende, mer indien sij dair tsamen rustende waren zijde an zijde, dat si ter eren Gods ende Marien oec hier in der steden van Delf tsamen geeert souden worden. Ende dat der menigen seer guet dunckende soe wortet toegelaten ende confirmeert bi den biscop van Utrecht Fredericus'.
15. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 111, n. 376.
16. Van Bleyswijck, blz. 138.
17. Boitet, blz. 186.
18. Boitet, blz. 189.
19. Boitet, blz. 188-189. Of het nu nog bestaat, en zo ja, op welke plaats, is mij onbekend.
20. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 32.
21. Zie noot 5, kol. 542.
22. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 18.
23. idem blz. 58
24. Pastor A. Bosman die destijds de liquidatie heeft moeten regelen, beschikt over geen enkel gegeven in dezen.

De Delftse bestuurder Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) en zijn gezin

drs. G. de Moor

Inleiding

Op 3 juli 1428 vond de 'Zoen van Delft' plaats. Door deze verzoening van de strijdende partijen kwam er een eind aan een burgeroorlog die Holland teisterde. Opnieuw hadden de Hoeken en Kabeljauwen tegenover elkaar gestaan. De eersten steunden de wettige gravin Jacoba van Beieren, de Kabeljauwen volgden haar neef, Philips van Bourgondië, die erin slaagde de heerschappij aan zich te trekken. Op het gebied van oorlogvoeren waren de Middeleeuwen met hun feodale ridderlegers voorbij en begon langzaam de Nieuwe Tijd. Philips, die de naam de Goede zou krijgen, ging meer en meer steunen op steden en dorpen die de belasting opbrachten waarmee hij zijn dienaren en soldaten kon betalen.

Holland trad toe tot het Bourgondische machtsblok. De handel profiteerde zowel van de geldsanering, die Philips in 1433 toepaste, als van het vergrote afzetgebied in de Bourgondische gebieden. De Franse (eet)cultuur kon die van het Nederlandse gewest verrijken. Een welvaartsperiode brak aan, die vijftig jaar zou duren.

Delft, de derde stad van Holland, had als Kabeljauwsgezinde aan de kant van de winnaar gestaan en profiteerde nu van de stijgende conjunctuur en bevolkingstoename in het graafschap. Belangrijke inkomstenbronnen waren bierbrouwerij en lakenbereiding. Op de donderdagmarkt werden goede zaken gedaan; voor boter en graan kwamen de kopers ook van buiten de stad en het gewest. In de stad bloeide eveneens het geestelijk leven, want Delft was een vrome stad. De Nieuwe Kerk, waarvan de bouw in 1381 begonnen was en die in 1404 aan Sint-Ursula en haar gezellinnen werd gewijd, werd in de loop van de vijftiende eeuw voltooid. Het gebouw werd voorzien van talrijke altaren en kunstwerken. Trof men in de veertiende eeuw reeds de kloosters Koningsveld, Sint-Agatha, Sint-Barbara en het Begijnhof aan, in de vijftiende kwamen hier Sint-Hiëronymus, Sint-Clara, Sint-Agnes, Sint-Anna, Sint-Ursula en dat van de Franciscanen bij. Bovendien stichtte men voor het verplegen van zieken het Maria-Magdalenaconvent en

hielden ook de Alexianen of Cellebroeders zich met verpleging bezig. De verzorging van zieken en gebrekkigen in het Gasthuis lag op een hoger peil dan in het omliggende gebied. In de buurt van Delft verschenen bovendien het kartuizerklooster en Sion, waarin volgelingen van de broeders van het Gemene Leven verbleven. Jaarlijks werden verschillende processies gehouden, waarvan die ter ere van Maria van Jesse de belangrijkste was.

Het stadsbestuur zag er op toe dat de orde werd gehandhaafd. Zo mocht in de omgeving van de Oude en Nieuwe Kerk geen herberg worden gehouden en verkoop van wijn en bier was daar verboden. Bij vandalisme en andere baldadigheid van de jeugd had men een eigentijdse aanpak. Ouders van deze jeugdige criminelen liepen een boete op. Wanneer zij die niet konden of wilden betalen, werden hun kinderen geslagen en een tijdje in de gelegenheid gesteld op een dieet van water en brood hun wandaden te overdenken.

Andere kinderen waren echter geestelijk beter bezig. De leerlingen van de school van de Oude Kerk volgden niet alleen onderwijs, maar baden ook zeven maal per dag de getijden mee.

Het bestuur van Delft

In de Middeleeuwen werd een stad anders bestuurd dan tegenwoordig. De inwoners kozen hun gezagsdragers niet, maar de bestuurscolleges kozen hun eigen opvolgers, namelijk de burgemeesters, die de dagelijkse leiding hadden, en de schepenen, die onder meer belast waren met rechtspraak. Zij oefenden hun ambt een jaar uit en ontvingen daarvoor geen wedde. Wel mochten zij voor dienstreizen en dergelijke een onkostendeclaratie indienen. Het bekleeden van een ambt was in deze tijd een erebaan, die men geacht werd uit burgerzin op te nemen. Hiervoor kwamen alleen welgestelden in aanmerking, men moest immers in de gemeenschap het nodige aanzien bezitten en in staat zijn de hoge kosten van representatie te dragen; men mocht namelijk tijdens het functioneren als stadsbestuurder geen bedrijf uitoefenen. Dit verbod moest een ongewenste vermenging van belangen voorkomen. In deze tijd kende men nog geen overheidsgebouwen; de bestuurshandelingen werden in de woonhuizen van leidinggevendens afgedaan. Het hoofd van de politie, de schout, kan men vergelijken met een kleine zelfstandige: hij pachtte zijn ambt van de graaf en kreeg zijn inkomsten uit een deel van opgelegde boetes.

We willen aandacht schenken aan een bestuurder op velerlei gebied: Cornelis van Dorp.

De levensloop van Cornelis van Dorp tot 1477

Cornelis van Dorp werd omstreeks 1425 geboren als zoon van Jan van Dorp. Deze was op 3 mei 1445 overleden, op die datum volgde Cornelis hem namelijk op als heer van Dorp, een heerlijkheid bij Schipluiden. Cornelis' moeder, Aleid van den Woude, zich noemende Van Alkemade, overleefde haar man ruim 30 jaar. Cornelis trad als haar wettig vertegenwoordiger op: hij hing in 1460 zijn zegel aan de schenking die zij aan het klooster Sint-Hiëronymusdal deed. Toen zij op 18 december 1475 stervende was, moest haar zoon een afspraak afzeggen die hij met de abdis van het benedictinessenklooster Rijsenburg had gemaakt. Het was namelijk in deze tijd gewoonte dat, voordat een meisje in een klooster trad, een familielid daar een beleefdheidsbezoek bracht. In dit geval zou Beatrix Arendsdr. van Hodenpijl in Rijsenburg intreden. Blijkbaar was zij een familielid van Cornelis, want al eerder, in 1471, was hij als voogd voor haar broertje Joris opgetreden.

1. *Wapen van Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) (Oud Archief Delfland 14; Foto: Gemeente-Archief, Delft)*

Op 17 juli 1459 bezat Cornelis van Dorp het huis naast het poortje van het eerdergenoemde klooster Sint-Hiëronymusdal, het tegenwoordige pand aan de Oude Delft 163. Hij woonde hier met zijn echtgenote Elizabeth van Almonde, die hem tien kinderen schonk, zeven zoons en drie dochters. Cornelis van Dorps wapen vertoonde in zwart drie zilveren leeuwenkoppen, rood getongd; het wapen van zijn vrouw vertoonde in

2a. Zegel van Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) met het wapen van Benthuizen (Gemeentearchief Leiden. Aanwinsten 1890, inv. nr. 226. Foto: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage)

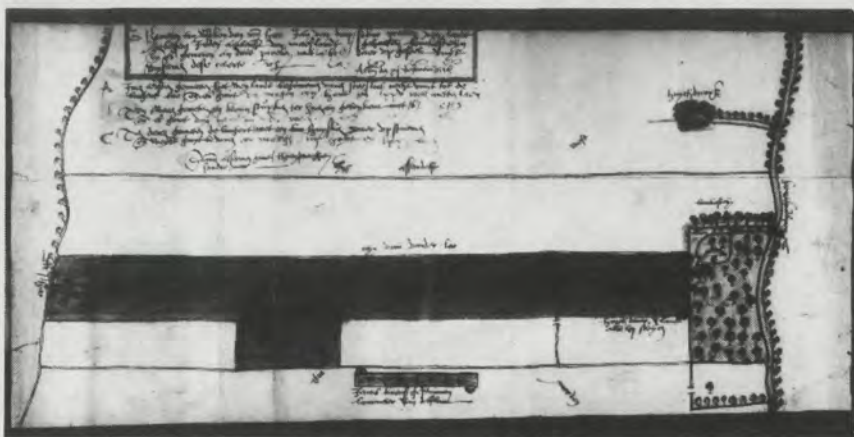

2b. Contra-zegel van Cornelis van Dorp (ca. 1425-1503) met het wapen van Benthuizen (Gemeentearchief Leiden. Aanwinsten 1890, inv. nr. 226. Foto: Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage)

goud drie rode schuinkruisjes. Kort erop, in 1460, diende hij Delft voor het eerst als schepen. Hij zou dat nog eens in 1463 en 1475 doen. In 1466 kocht hij de heerlijkheid Benthuisen en vergrootte zodoende zijn aanzien als grootgrondbezitter. Waarschijnlijk daarom werd hij gekozen als lid van het hoogheemraadschap Delfland, waar we hem vanaf 1469 aantreffen. Dit college was verantwoordelijk voor het bestuur over dijken en afwateringen in een bepaald gebied, in dit geval Delfland. In 1469 en 1474 was hij zelfs baljuw hiervan. De belangrijkste taak van zo'n functionaris was, dat hij in het gebied van het hoogheemraadschap recht sprak. In 1468 was Cornelis van Dorp aanwezig bij de dagvaart van Karel de Stoute in Den Haag. In 1470, 1472 en 1476 was Cornelis van Dorp bovendien schout van Maasland. In 1476 was hij lid van de Veertigraad van Delft en vertegenwoordigde zodoende de burgerij.

De troebelen in Holland na de dood van Karel de Stoute in 1477

Op 5 januari 1477 sneuvelde Karel de Stoute bij Nancy. In tegenstelling tot zijn vader had hij zich omringd met gunstelingen door wie hij zich liet beïnvloeden en had als gevolg daarvan een weinig verstandige veroveringspolitiek gevoerd. Daar Karel maar één erfgenaam had, zijn dochter Maria, begonnen de moeilijkheden voor Holland nu pas goed. Er dongen twee vrijers naar haar hand. Op 19 augustus 1477 trouwde zij in Gent met de zoon van de Duitse keizer, Maximiliaan van Oostenrijk, en dit huwelijk had Lodewijk XI van Frankrijk aangezet tot oorlog. Bij al deze ellende kwam nog, dat de Hoekse en Kabeljauwse twisten weer

3. De boomgaard Boekestein bij De Lier (Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Coll. Van Dorp, inv. nr. 4)

begonnen. In Leiden joeg men in 1479 de Hoeken de stad uit. Zij weken met hun medestanders uit naar Utrecht. Het platteland had te lijden van zwervende soldaten. Visserij was door de zeer strenge winter in 1480/81 niet mogelijk en tot overmaat van ramp mislukte de oogst. Bovendien liepen de graan- en haringprijzen op, omdat de Franse vloot de kust blokkeerde. De Staten, de vertegenwoordigers van geestelijkheid, adel en steden, werden in 1481 in Rotterdam door stadhouder Joost van Lalaing bijeengeroepen, maar de Kabeljauwen weigerden te verschijnen. Zij kwamen in Den Haag bijeen om ook onder leiding van de stadhouder de strategie tegen de Hoeken te bespreken. Dezen werden dan ook in oktober 1481 bij het blokhuis in Utrecht verslagen.

4. Elizabeth van Dorp (overl. 1537) (foto Iconografisch Bureau 's-Gravenhage)

De levensloop van Cornelis van Dorp van 1477 tot 1488

Ook voor Cornelis van Dorp betekende het jaar 1477 een keerpunt in zijn carrière. In dat jaar namelijk werd hij lid van het Hof van Holland in Den Haag. Dit opperste rechtscollege was door Philips van Bourgondië ingesteld. Naast het ambt van rechter oefende Cornelis in 1484 ook dat van schepen uit en in 1480, 1481, 1482, 1485, 1486, 1487 en 1490 dat van burgemeester van Delft.

Bij eerder genoemde slag bij het blokhuis in Utrecht waren de strijders uit Delft, die als Kabeljauwen aan de kant van het gezag stonden, in de verdrukking gekomen. Hun vaandel was verloren gegaan en de oudste zoon van Cornelis, Jan van Dorp, sneuvelde. Hij liet zijn weduwe Catharine van Abbenbroek en hun dochter Maria achter. Enige jaren later, tussen 1485 en 1488, stierf ook Cornelis' vrouw Elizabeth van Almonde, waarop hij met Aagte van Boshuizen, weduwe van Dirk Diertsz. van Meerburch, hertrouwde. Deze moet nog betrekkelijk jong geweest zijn, zij stierf pas na 29 januari 1521. Op haar kwam de zorg voor Cornelis' opgroeiende en nauwelijks volwassen kinderen neer. Uit haar huwelijk met Cornelis van Dorp werden geen kinderen geboren. Op 16 februari 1486 werd Maximiliana in Frankfurt tot Rooms koning gekozen. Op 9 april daaraanvolgende werd hij in de Mariakerk van Aken tot keizer gekroond. Bij die gelegenheid werden er 200 mannen tot ridder geslagen. Cornelis van Dorp viel die eer later in het jaar in Dordrecht te beurt.

De Jonker-Fransenoorlog (1488-1490) en zijn gevolgen

In 1488 brak er in Vlaanderen een opstand tegen Maximiliaan uit. Deze Vlaamse rebellen kregen steun van de Hollandse Hoeken onder leiding van een lid van een aanzienlijk geslacht: Frans van Brederode. Naar hem heet deze opstand de 'Jonker-Fransenoorlog'. Hij nam met zijn volgelingen de stad Rotterdam in. Toen zij na een jaar deze stad weer prijs moesten geven, trokken zij zich in de Vlaamse haven Sluis terug. In 1490 werden zij in de zeeslag in het Brouwershavense Gat definitief verslagen door stadhouder Jan van Egmond.

Het Kabeljauwse Delft had weinig eer behaald bij het verslaan van de Hoeken. Bij de slag bij Overschie op 12 februari 1490 werden namelijk 80 Delftenaren gevangen genomen.

De onzekere tijden met sterk stijgende prijzen hadden in Delft tot gevolg dat er tussen 1488 en 1490 nauwelijks aan de Nieuwe Kerk gebouwd kon worden. Het onderwijs van stadswege was door deze troe-

5. *'Van Adrichem-triptiek'* van Jan Mostaert, links: luik met portret van Albrecht Adriaensz. van Adrichem door de H. Petrus aanbevolen, rechts: luik met zijn derde echtgenote Elizabeth van Dorp, aanbevolen door de H. Paulus (Museum voor Schone Kunsten, Brussel)

belen danig in verval geraakt en daarom besloot men in 1494 om een nieuwe rector te benoemen.

De laatste levensjaren van Cornelis van Dorp

Ook aan Cornelis van Dorp ging de crisis van de jaren tachtig in de vijftiende eeuw niet voorbij, want hij moest in 1488 uit geldgebrek de heerlijkheid Benthuisen verkopen.

Toen in november 1494 Philips de Schone, de zoon van Maria van Bourgondië, op zestienjarige leeftijd meerderjarig werd verklaard, nam Cornelis van Dorp als lid van de ridderschap deel aan de dagvaarten die in Geertruidenberg, Breda en Turnhout gehouden werden.

Tot op hoge leeftijd bleef Cornelis actief. Zo bezocht hij in 1502, samen

met de deken van de Hofkapel in Den Haag, Jacob Ruysch, het klooster Leeuwenhorst om de nalatenschap van Jan van Noortich tot Noortigerhout af te wikkelen. Na zijn dood liet Cornelis een glasraam in dat klooster aanbrengen, omdat zijn familieleden in dat klooster verbleven hadden. In de zestiende eeuw zouden er nog meer verwanten volgen.

Toen hij op 22 februari 1503 overleed, werd hij naast het Petrus-en-Paulusaltaar in de eerdergenoemde Hofkapel ter aarde besteld. Blijkbaar was hij in armoede gestorven, aangezien zijn zoon Adriaan als vertegenwoordiger van zijn andere broers en zusters op 9 augustus 1503 met stadhouders Jan van Egmond en diens vrouw een overeenkomst sloot waarbij zij afstand deden van hun vaders goederen in Putten. Van de opbrengst van 550 pond moest 200 pond uitbetaald worden aan de familie Van Almonde, waaruit hun moeder stamde, terwijl de resterende 350 pond moesten dienen om hun vaders schuld aan de abt van het klooster Egmond af te lossen.

De kinderen van Cornelis van Dorp

In totaal zijn van Cornelis van Dorp zeven zonen bekend, namelijk Jan, Cornelis, Arend, Gerrit, Anthonis, Jacob en Adriaan; zijn drie bekendste dochters waren Elizabeth, Maria en Magdalena. Hun chronologische volgorde is niet helemaal zeker.

Elizabeth en Arend:

In het Museum voor Schone Kunsten in Brussel hangt de *Van Adrichem-triptiek*, waarop Elizabeth van Dorp, Cornelis' dochter, en haar echtgenoot Albrecht Adriaansz. van Adrichem met hun patronen Paulus en Petrus zijn afgebeeld. Mogelijk heeft dit kunstwerk bij het Petrus-en-Paulusaltaar in de Hofkapel in Den Haag gehangen. Dit is temeer waarschijnlijk, omdat Arend Cornelisz. van Dorp, in 1496 tot priester gewijd, kanunnik van de Hofkapel werd na aanvankelijk als kapelaan op het altaar van de heilige Maagd in Akersloot te hebben gediend. We treffen hem hier vanaf 1500 aan, maar waarschijnlijk was hij al eerder aangesteld. Een kanunnik is een geestelijke die tot een kapittel, de bestuursvergadering van kloosterlingen, geestelijken van een dom of van een collegiale kerk, behoort. Bovendien werd Cornelis' kleinzoon, Arend Adriaansz. van Dorp, in de Hofkapel begraven.

Gerrit en Anthonis:

Oudere genealogieën vermelden, dat Cornelis nog twee zonen had die

in de geestelijke stand werden opgenomen, namelijk Gerrit, die kanunnik was in de Mariakerk in Geervliet, en Anthonis, die ridder van de Duitse Orde werd. Deze orde was tijdens de kruistochten ontstaan om zieke en gewonde kruisvaarders te verplegen. Nadat de christenen uit het Heilige Land waren verdreven, ging de orde deelnemen aan de verovering van het nog niet gekerstende Pruisen.

Cornelis jr.:

Op 5 december 1503 volgde Cornelis van Dorp junior, na het sneuvelen van zijn oudste broer Jan, als oudste nog in leven zijnde zoon zijn vader in het leen in Dorp op. Cornelis was in 1516 al overleden, toen Jan Costijnsz. en Pieter van Schiedam als voogden voor zijn dochter Maria optraden. De vrouw van Cornelis jr. en moeder van Maria was de uit Brabant afkomstige Josina van Roetselaar.

Maria:

Pieter Hubrechtsz. van Schiedam was getrouwd met Maria, een dochter van Cornelis senior. Net als zijn schoonvader was hij bij het bestuur van Delft betrokken: in 1502 tot 1504 was hij schepen, in 1506, 1510, 1511, 1514 en 1519 burgemeester en 1508, 1509, 1515 en 1516 weesmeester. Hij was omstreeks 1456 geboren en zijn hoofdtaak was die van geneesheer in het gasthuis. We weten, dat hij op 9 mei 1507 met zijn chirurgijn, Steven, bij Margriet Gielisdr. in het Oosteinde werd ontboden. Haar tienjarige zoontje, Pieter Jansz., had gedurende drie jaar bij de urine-afvoer last van een steen. Pieter en Steven waren echter niet in staat om met natuurlijke middelen genezing te brengen. Daarop riep de moeder Maria aan en beloofde gebeden, aalmoezen bestaande uit goud, zilver, was en vlas voor de piëta in de Nieuwe Kerk, een afbeelding van de wenende Maria bij haar gestorven zoon, en hierna genas het kind. Maria van Dorp leefde nog op 10 oktober 1517, toen zij en haar man de intrede regelden van hun dochter Cornelia in het Sint-Ursulazusterhuis in Schiedam.

Jacob:

Cornelis' zoon Jacob, baljuw van Schieland, was in 1507 overleden. Na zijn eerste huwelijk met Elizabeth van Alphen was hij met Machteld Jacobsdr. van der Does hertrouwd. Deze laatste was tussen 1485 en 1490 geboren en hertrouwd, na Jacobs dood, als jonge weduwe met Gerrit van Hoogwoude. Haar stiefvader, de Leidse stadsdokter mr. Jan Jańsz. van Zeist, betaalde in 1508 een jaar schoolgeld aan het klooster Leuvenhorst voor haar zoontje Cornelis Jacobsz. van Dorp. Op 16 juni 1516 traden diens ooms, mr. Pieter van Schiedam, en zijn zwager

Adriaan van Dorp, als voogden voor hem op. Cornelis Jacobsz. moet bij de dood van zijn vader nog heel jong geweest zijn, aangezien hij op 6 februari 1521 nog niet meerderjarig was.

Adriaan:

Adriaan van Dorp was vanaf 1504 evenals zijn vader Cornelis van Dorp heemraad van Delfland. Hij voerde een gevierendeeld wapen: I en IV: in zwart drie zilveren leeuwekoppen, roodgetongd; II en III: in zilver een gaande gekroonde zwarte leeuw. Hartschild in goud drie rode schuinkruisjes. Adriaan voerde dus ook de kleuren van zijn grootmoeder Aleid van den Woude, die uit een aanzienlijk geslacht stamde.

Hij werd, evenals zijn broer Jacob, baljuw van Schieland, hoewel tegen zijn benoeming veel verzet rees. Hij was ook schout van De Lier en Zouteveen (nu een onderdeel van Vlaardingen en Schipluiden). Zijn carrière speelde zich bovendien in het noorden van het gewest Holland af. Behalve meesterknaap van de houtvesterij en de wildernis in Noord-Holland en ontvanger van het kwartier Alkmaar en Westfriesland was hij ook schout van Nedorperkogge in Westfriesland.

Na zijn eerste huwelijk met Cornelia van Abbenbroek hertrouwde hij met Josina van Weijburch. Hij stierf in 1533 en doteerde, net als zijn vader, een glasraam aan het klooster Leeuwenhorst, waar zijn dochter Elizabeth in 1528/29 ingetreden was. Adriaans vrouw Josina overleed vóór 2 april 1568. Zij liet haar kinderen de boomgaard Boekestein na, die in de Cralingsepolder bij De Lier lag. Haar zoon Jan betaalde uit de opbrengst hiervan: 500 Carolusgulden de schuldeisers van zijn moeder.

Magdalena:

Cornelis van Dorps dochter Magdalena tenslotte was niet erg gelukkig in het huwelijk. Na in 1505 weduwe geworden te zijn van Willem van Adrichem (tussen 1493 en 1496 rentmeester van Leeuwenhorst) hertrouwde zij met Daniël van Cralingen. Dit huwelijk werd gerechtelijk ontbonden, omdat hij zich publiekelijk misdroeg en haar mishandelde.

Conclusie

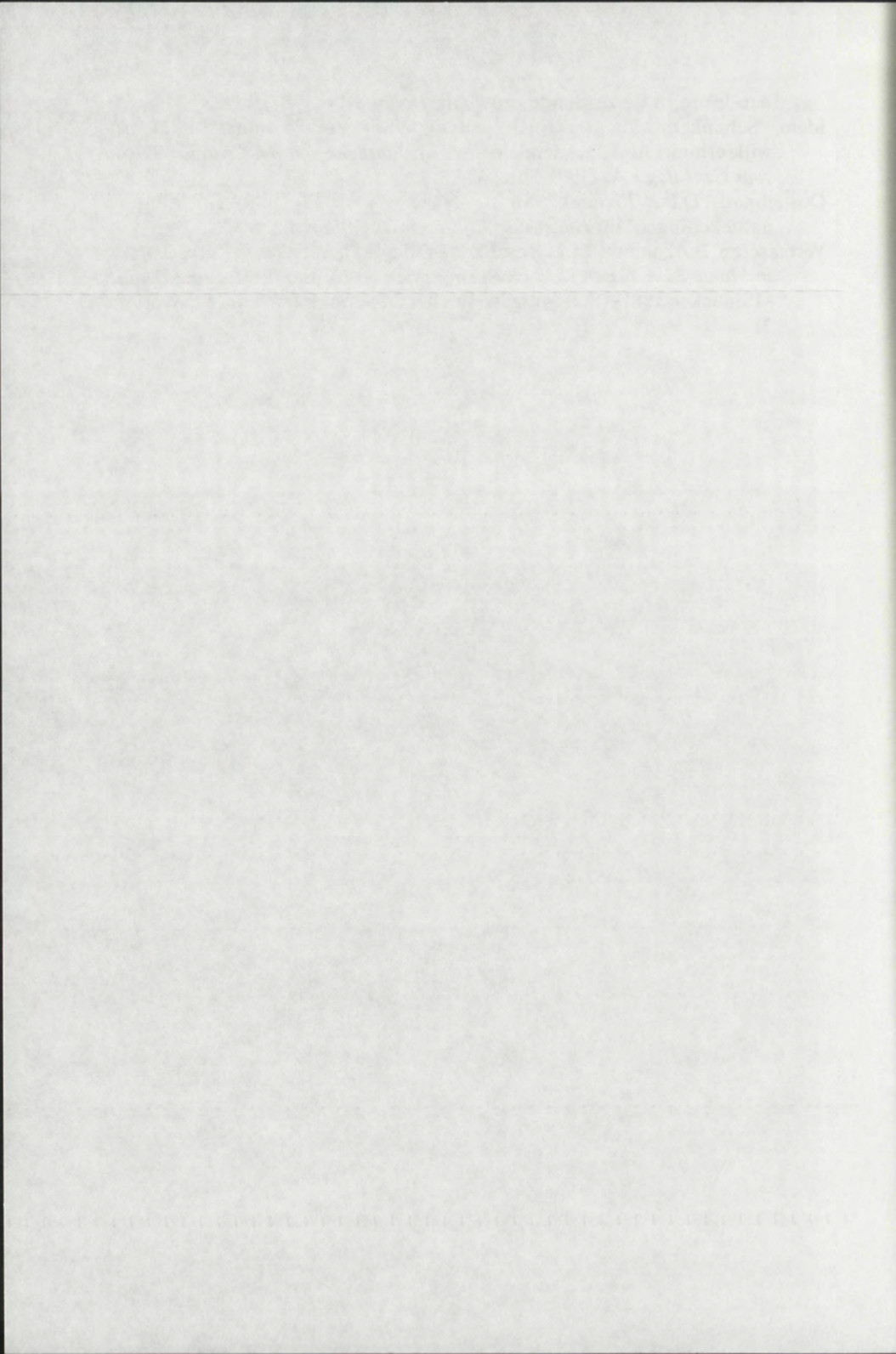
Als we dit alles overzien, kunnen we zeggen dat Cornelis van Dorp zijn verplichting als lid van de ridderschap serieus nam. Dit leiderschap in een tijd van verwarring en verandering was voor hem financieel niet voordelig. Hij droeg zijn steentje bij aan het bestuur van de stad Delft en het gewest Holland. Hij en zijn familieleden verfraaiden ook geestelijke

instellingen. In zijn familieleven werd verdriet hem bepaald niet bespaard.

Geraadpleegde literatuur

- Bleyswijck, D. van, *Beschryvinghe der stad Delft*. - Delft, 1667.
- Boitet, R., *Beschryving der stad Delft,...* - Delft, 1729.
- Ferwerda, A., *Nederlandsch Geslacht-, Stam- en Wapen-boek*, I. - Amsterdam, 1785
- Fruin, R., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenthey van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaen inden jaere MDXIV*, uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. - Leiden, 1866.
- Haak, A.J.H., en W. Annema, 'Het bouwhistorisch onderzoek in de panden Oude Delft 161-165 te Delft', in: *Hoogheemraadschap van Delfland 1289-1989. Opstellen ter gelegenheid van een opmerkelijk jubileum*. - Delft 1989, blz. 117-122.
- Gent, M.J. van, 'Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481. Een nieuw overzicht', in: *Leids Jaarboekje*, 1987, blz. 35-61.
- De kartuizers en hun Delftse klooster: Een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum*. - Delft, 1975 (Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum ; 2).
- Kok, M.A., 'Het geestelijk leven in Delft', in *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572*. - Delft, [1980], blz. 106-108.
- Kokken, H., *Steden en Staten: Dagvaarten van steden en staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)*. - 1991 (Hollandse Historische Reeks).
- Moor, G. de, 'Bische(s) (Bijtse, Biche), Guillaume (Willem), de gunsteling van hertog Karel de Stoute, raadsheer van de Grote Raad', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek van België*, 13. - Brussel, 1990 (Koninklijke Academiën van België), blz. 82-86.
- idem, 'Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574) en de families Van der Does en Van den Woude', in: *De Nederlandsche Leeuw* 104 (1987), kol. 47-68.
- idem, 'Meester Jan Jansz. van Zeist, Leids medicus (\pm 1460 -1534)', in: *Uit Leidse bron geleverd: Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leids Gemeentearchief*. - Leiden, 1989, blz. 163-168.
- idem, 'Het onderwijs in het cisterciënzerinnenklooster 'Leeuwenhorst' (1261-1574) bij Noordwijkerhout', in: *'En Marie werd wijzer...': Culturele verschijningsvormen: Meisjesonderwijs in heden en verleden*. -Nijmegen, 1989 -(Bundel behorende bij de LOV-Themadag 'En Marie werd wijzer...', gehouden in O42 te Nijmegen, 3 november 1989), blz. 33-41.
- idem, 'Het onderwijs in het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst

- aan leken in de zestiende eeuw', in: *Holland* 14 (1982), blz. 89-119.
- idem, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst bij Noordwijk(erhout) in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 45 (1991), blz. 41-98.
- Oosterbaan, D.P., 'Kroniek van de Nieuwe kerk te Delft. Inleiding en aantekeningen' in: *Haarlemse Bijdragen* 65 (1958), blz. 5-326.
- Vermaseren, B.A., m.m.v. M.L. Buschkens-Dijkgraaf, *Het klooster 'Sancta Maria in Monte Sion' tussen Delft en Rijswijk: Een vrucht van de Moderne Devotie*. - Pijnacker, 1981 - (Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum ; 7).

De microscopische nalatenschap van Antoni van Leeuwenhoek

Dr. H.L. Houtzager

Het is bekend dat er tot op heden een drietal testamenten¹ is teruggevonden van de Delftse onderzoeker van het microscopisch-kleine, Antoni van Leeuwenhoek² (1632-1723) en wel gedateerd 1712³, 1719 en 1721⁴. Volgens het laatste testament heeft zijn dochter Maria, Van Leeuwenhoeks laatste wilsbeschikking uitgevoerd. Dit testament was op 30 november 1721 door de testateurs Van Leeuwenhoek en zijn dochter aan notaris Jan de Bries in een verzegelde koker overhandigd. Van dit gebeuren is een akte opgemaakt: 'in presentie van Heyndrick Beuninx ende Pieter Raetman, gebuyren van de comparanten als getuygen hier-toe versogt'.⁵

Voor het door ons te bespreken onderwerp is de volgende passage uit het testament van belang, namelijk: 'vorders is ons begeeren dat alle de ver-groote glazen geene uytgesondert, die in het cabinet leggen ende meest in cantoortgens sijn opgeslooten met haar comptoirtjens sullen werden op den inventaris gebracht, sonder dat men yder in 't particulier sal op den inventaris te brengen, in een koffer of kist met de gereedschappen, sullen opgeslooten ende versegelt te werden, om tijd ende wijle, na de doot van de langstlevende, soo deselve nog in wesen sijn, in een bondel te verkoopen ten genoegte van de heeren executuurs, ende ten meesten voordeel van de nalatenschap.

Ook is ons begeerte, dat men in een kist ofte koffer sal opsluyten alle de ongedrukte schriften ende brieven, bij mij LEEUWENHOEK sijn geschreven rakende mijne ontdekkinge, nevens tien gesneden koopere platen, behorende tot eenige ongedrukte brieven, waarvoor men seer na vijf-hondert guldens heeft betaalt alsmede de vertalinge in 't Latijn, daar men een hondert ende seventig guldens voor betaalt heeft ende dat soo lange als den⁶ ADRIAAN BEMAN⁷ in 't leven is, ende en sullen die brieven ende die naderhand nog geschreven sijn, ook niet mogen gedrukt werden bij des selfs soon ofte nabestaande.'

Inderdaad is volgens deze wilsbeschikking van Van Leeuwenhoek door zijn dochter Maria gehandeld. Pas na haar dood is dit gedeelte van Van Leeuwenhoeks bezit verkocht 'ten genoegte van de heeren executuurs, ende ten meesten voordeel van de nalatenschap', zoals wij hierna in

Lakzegel van Van Leeuwenhoek

deze bijdrage nader zullen beschrijven.

Reeds bij zijn leven had Van Leeuwenhoek laten doorschemeren aan het bestuurscollege van de Royal Society te Londen, dat zij er op konden rekenen na zijn dood een aantal microscoopjes van hem te zullen ontvangen.

Tussen dit wetenschappelijk genootschap en Van Leeuwenhoek bestond sedert 1673 een nauwe relatie. Na de aanbevelingsbrief die Reinier de Graaf op 21 april 1673 naar dit genootschap had geschreven⁸, waarin hij de leden van de Royal Society attendeerde op het belangrijke onderzoek dat zijn stadgenoot en vriend in Delft reeds had verricht, was er tussen 1673 en 1723 een onafgebroken stroom *Send-brieven* door Van Leeuwenhoek naar Londen gestuurd, waarin hij zijn ontdekkingen en onderzoekingen op schrift had gesteld⁹.

Over dit legaat aan de Royal Society wordt door Van Leeuwenhoek gesproken in een van deze *Send-brieven*, namelijk die van 2 augustus 1701¹⁰. De betreffende passage uit deze brief in modern Nederlands omgezet luidt als volgt:

'Ik heb een klein zwart gelakt en verguld kistje met vijf kleine laadjes, waarin zich dertien rechthoekige kleine blikken etuis bevinden, die ik met zwart leer heb overtrokken. In ieder van deze kleine etuis liggen twee geslepen vergrootglazen, bij elkaar dus zesentwintig stuks. Ieder is door mijzelf geslepen en gemonteerd in zilver en in zilver gevat. Voor het merendeel heb ik zilver gebruikt, dat ik uit het erts verkreeg en

scheidde van het goud, waarmee het was vermengd. Tevens is vermeld welk voorwerp voor ieder klein lensje is bevestigd. Ik heb mijn enige dochter opgedragen dit kleine kabinetje met genoemde vergrootglazen, welke ik thans nog gebruik, na mijn dood naar u toe te sturen, als blijk van waardering voor de eer die ik van u mijn leven heb genoten en ontvangen.

Nadat Van Leeuwenhoek op 26 augustus 1723 was overleden en vier dagen later op de 31ste van die maand was begraven in de Oude Kerk te Delft, stuurde Maria van Leeuwenhoek het in de brief van 2 augustus 1701 genoemde kabinetje met inhoud naar de Royal Society te Londen. Een tweetal brieven, beide gedateerd 4 oktober 1723 werd meegestuurd met het pakket, dat door een zeker Abraham Edens op zijn reis naar Engeland werd meegenomen en afgeleverd in Londen. De ene was een in fraai Latijn geschreven brief van de hand van Mr. Petrus Gribius, *Ecclesiae Delphensis, pastor senex*, Van Leeuwenhoeks predikant¹¹. De tweede brief was door Maria in het Nederlands geschreven; in modern Nederlands luidt deze brief¹²:

'Zeer geachte heren,

Direct na de droeve dood van mijn vereerde vader Antoni van Leeuwenhoek zorgde ik ervoor dat dit verlies bij u bekend werd, door middel van een brief van onze eerwaarde en geleerde dominee Petrus Gribius; daaraan toevoegend dat na de zes weken aan de eerbiedwaardige en beroemde Royal Society in Londen zal worden verzonden een klein kistje met vergrootglazen, (gevat) in zilver, dat door mijn overleden vader zelf is gewonnen uit gesteente. Dit alles is nu naar u gezonden, zoals mijn overleden vader het heeft gemaakt met 26 vergrootglazen in hun kleine doosjes: voorwaar een armzalig geschenk aan de zo beroemde Royal Society, maar bedoeld als blijk van mijn vaders diepe respect voor zulk een geleerd genootschap, waarvan mijn meest geliefde en dierbare vader zalig is zijn nagedachte de eer heeft gehad lid te zijn geweest. Uw meest nederige dienaar, verzoekt uwe edelachtbaren nu, om zo goed te zijn om mij te berichten of dit geschenk veilig bij uw beroemd genootschap is aangekomen, zodat ik er over tevreden kan zijn dat ik de wens van mijn vader heb vervuld.

Waarmee, zeer beroemde heren uw meest eerbiedwaardige dienaar en om de dood van mijn vader rouwende dochter, nu en in de toekomst altijd is en zal zijn uw onderdanige dienaar.

Maria van Leeuwenhoek, dochter Antoni.'

Dat de zending uit Delft goed is aangekomen op Crane Court, de zetel

van de Royal Society te Londen, wordt bevestigd door een briefje, dat ondertekend door Isaac Newton in vertaling luidt:

'Crane Court, 7 november 1723

De Royal Society heeft dezer dagen in haar vergadering een doos ontvangen, bevattende 26 microscopen, haar nagelaten door wijlen Antoni van Leeuwenhoek. Ze werd gebracht door de heer Abraham Edens. Isaac Newton, voorzitter van de Royal Society'

Zodra de microscopjes met de daarbij behorende preparaten door de Royal Society in ontvangst waren genomen, heeft de toenmalige vice-president Martin Folkes (1690-1754) deze bestudeerd en in 1724 in een rapport beschreven¹³.

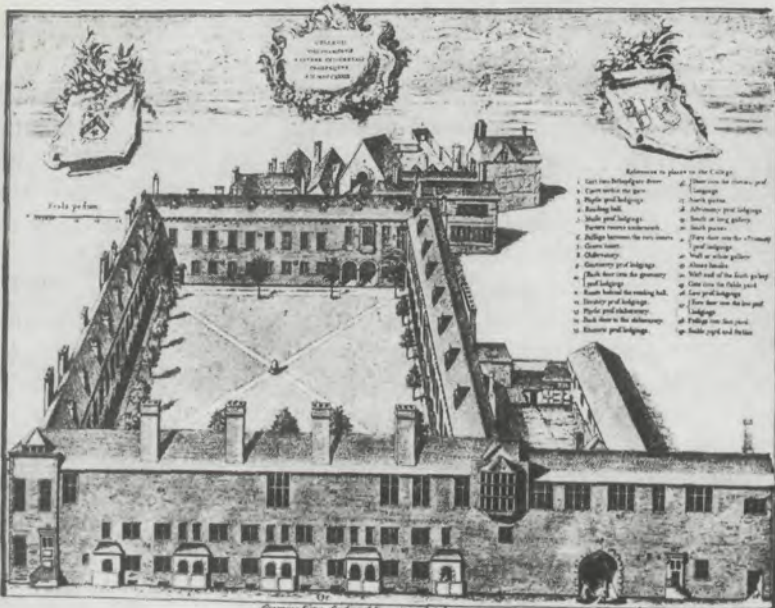
Hoewel door het vervoer een aantal preparaten beschadigd was, waren alle lensjes nog buitengewoon helder en de zilveren microscopjes nog volledig intact. In zijn rapport geeft Folkes een opsomming van de preparaten, waaronder zich bevonden de kristallen uit het oog van een walvis, een doorsnede van een stukje hout, de nerven in een theeblad, het oog van een vlieg, pijpjes uit het tandbeen van een olifant, enz.

Crane Court Nov. 7th 1723

*The Royal Society have this day
receiv'd at their meeting, a Cabinet
containing twenty six Microscopes,
left to them by of late Mr Antony
van Leeuwenhoek, & brought over
by Mr Abraham Edens.*

Isaac Newton P. R. S.

Brief van Newton, waarbij de ontvangst bevestigd wordt van de 26 microscopjes, bij
gegaat door Van Leeuwenhoek aan de Royal Society vermaakt.

Gresham College, waar de Royal Society vergaderde. Gravure uit 1739 (Bibliotheek Royal Society)

In 1740 bestudeerde Henry Baker (1698-1774) de Londense Van Leeuwenhoek-verzameling¹⁴. Ook hij merkte op dat veel preparaten kapot waren gegaan. De verschillende eigenschappen en vergrotende werking van de 26 microscoopjes werden door Baker in een tabel samengevat en beschreven.

In zijn boek *Het microscoop gemakkelijk gemaakt* (1744)¹⁵ gaf hij de volgende beschrijving van Van Leeuwenhoeks microscoopjes: 'De berugte microskopen van den Hr. Leeuwenhoek zijn zoo eenvoudig als mogelijk is, zijnde alleen een enkele lens gezet tusschen twee zilveren plaatjes, met een klein gaatje doorboord, met een beweegbare pen daarvoor om het voorwerp te kunnen plaatsen en schikken naar het oog van den Beschouwer. Hiermede deed hij die verwonderlijke ontdekkingen, welke de Waereld zoo zeer verbaasden en een nieuw stelsel van Filosofie en Redeneering invoerden.' Van de verzameling microscoopjes, die Van Leeuwenhoek aan de Royal Society schonk is helaas niets meer over.

Zoals gezegd is de microscopische nalatenschap van Antoni van Leeuwenhoek: 'Opgeslooten ende versegelt' om 'na de doot van de langstlevende, soo desselve nog in wesen sijn, in een bondel te verkoopen.' Dit

gebeurde na de dood van Maria van Leeuwenhoek, die haar vader nog ruim twintig jaar zou overleven; zij stierf namelijk op 25 april 1745 en werd in hetzelfde graf als haar vader begraven in de Oude Kerk te Delft. Het bleek de executeurs van het testament van Maria, dat zij de bezittingen van haar vader zorgvuldig had bewaard en geconserveerd, zodat zij ook de laatste wil van Antoni van Leeuwenhoek ten uitvoer kon brengen, namelijk: 'In een bondel te verkoopen ten genoeye van de heeren executuurs ende den meeste voordeel van de nalatenschap'¹⁶.

De afwikkeling van deze nalatenschap zou nog geruime tijd in beslag nemen, zodat pas in mei 1747 het wetenschappelijk instrumentarium en de nog aanwezige microscopische preparaten van Van Leeuwenhoek in Delft geveild konden worden. In de *Leydse Courant*, werd door middel van een tweetal berichten, hierover melding gemaakt¹⁷: 'Werd geadverteerd aan de Liefhebbers van de natuurkunde, dat vermits het overlijden van Juffr. Maria van Leeuwenhoek, het vermaarde Kabinet van Vergroot-Glazen, door wijlen haar vader de Heer Anthony van Leeuwenhoek, in zijn leeven Lid van de Koninklijke Societeit der Wetenschappen te Londen, met zeer veel moeite en kosten gemaakt, vergaderd en nagelaaten, bestaande het zelve Kabinet in omtrent tusschen de 500 à 600 Vergrootglazen, zoo met als zonder objecten, alle gevat in Goude, Zilver of Kopere kasjes, in de maand Mey aanstaande op St. Lucas Gildekamer binnen de stad Delft publiek zal worden verkogt zullende preizen dag van Verkoping nader worden geadverteerd.'

Het tweede bericht, enige weken later luidde: 'Op Maandag den 29 Mey 1747 zal in de Stad Delft op St. Lucas Gildekamer publiek worden verkogt het vermaarde Kabinet van Vergroot-Glazen, meerer lees: met objecten, met groote moeite en kosten in veele jaaren inverteert gemaakt en nagelaaten door wijlen den Heer Anthony van Leeuwenhoek, in zijn Ed. leven Lid van de Koninklijke Societeit der Wetenschappen in Londen: waarvan de Catalogus, in 't Latijn en Nederduitsch gedrukt, te bekomen is te Parijs bij Sr. Meebel Etienne David, London John Nouvee, Berlijn E. de Boudeaux, Leipzig Arbstee Merkers, Groningen W. Fabens, Franeker Blok, Harderwijk Briebink, Utrecht M. Vink, Leiden S. Suchtmans, Amsterdam J. ten Houten, Haarlem M. van Lee, 's-Hage O en P. van Thol, Rotterdam J.D. Bremen, Dordrecht J. van Braam, Middelburg A. Meerkamp, en te Delft bij den vendumeester Adriaan Vrees.'

Voor deze veiling werd een veilingcatalogus gedrukt: 'By Reinier Boitet Stads Drukker' en was 'te bekomen ten Huyse van de Vendue-meester Adriaan Rees, wonende op de Verwersdyk.'

De catalogus was zowel in het Nederlands als in de Latijnse taal gedrukt, kennelijk hoopte men hierdoor ook in het buitenland bij diege-

nen, die de Nederlandse taal niet machtig waren, belangstelling te wekken voor deze veiling. Zoals in de catalogus vermeld staat vond de veiling plaats: 'Op Maandag den 29 Mey 1747 binnen de Stad Delft op St. Lucas Gildekamer, des voormiddags van 10 tot 12 uren, en des namiddags van half drie tot 5 uren.' Tevens staat op de derde bladzijde van de catalogus vermeld: 'Dit kabinet van vergrootglazen kan door de liefhebbers der natuurkunde gezien werden op den 23: 24: 25 en 26: Mey 1747/ des Namiddags van half drie tot half vyff uren/ten Huuse van Mr. Willem vander Lelij, Veertighraad en Thesaurier der Stad Delft, wonende op de Korenmarkt.' De kijkdagen waren dus van 23 tot en met 26 mei 1747.

Van deze catalogus is één exemplaar, voorzien van de prijzen en de namen van kopers van elk der geveilde nummers aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht. Waarschijnlijk is dit het exemplaar, dat eertijds aan de veilingmeester heeft toebehoord en waarin hij nauwkeurig heeft bijgehouden door wie en tegen welke prijs de geveilde voorwerpen zijn gekocht.

De catalogus is verlicht met een tweetal gravures. De eerste stelt het portret voor van Van Leeuwenhoek in een ovale omlijsting, waarin opgenomen de volgende gegevens: *Antoni van Leeuwenhoek, lid van de Koninklijke Societeyt in London, geboren tot Delft, A. 1632.* Dit portretje is, zoals dat in feite met alle portretten van Van Leeuwenhoek het geval is, afgeleid van het bekende schilderij dat Johannes Verkolje (1650-1693) van Van Leeuwenhoek maakte¹⁸. Het toont de Delftse 'navorser' en profiel tot borsthoogte en gekleed in kamerjapon met een witte sjaal om de hals. Een fraai gekrulde pruik bedekt zijn hoofd en hangt tot op de schouders.

Interessanter is eigenlijk de afbeelding die naast de titelcatalogus is opgenomen. Deze titelprent, vervaardigd door de kopergraveur Jan Caspar Philips (vóór 1700-1775), die vanaf 1736 als etser, graveur en tekenaar in Amsterdam werkzaam is geweest. In 1740 had deze Philips reeds een gravure gemaakt van het grafmonument van Van Leeuwenhoek in de Oude Kerk. Het grootste deel van de prent wordt ingenomen door een fraai gemodelleerd kabinet met verschillende laden om hierin talrijke vergrootglazen en preparaten te bewaren. Een medaillonportretje van Van Leeuwenhoek siert de bovenzijde van de kast. Daaronder zijn op een tegen de kast bevestigd kled de volgende woorden gedrukt: *Thesaurus Microscopior Antonii A Leeuwenhoek Regiae Societat. Angl. Member.* Een viertal putti vermaakt zich met het instrumentarium aanwezig in onder meer een lade links op de voorgrond. Aan de onderkant van de eigenlijke ladenkast bevindt zich een werktafel, waarop staan een inktpot met veren pen en een tweetal glazen flessen, waarin anato-

Titelprent van de catalogus van de verkoop van Van Leeuwenhoeks microscopen, gegraveerd door Jan Caspar Philip.

mische preparaten zijn geconserveerd. Tegen de kast geleund staat, links op de tafel, een instrument dat herkend kan worden als een aalkijker¹⁹. Met behulp hiervan deed Van Leeuwenhoek onderzoek naar de capillaire verbindingen die er bestaan tussen arteriën en venen in de staart van een aaltje. Hier en daar liggen papieren verspreid, terwijl aan de voorzijde van de werktafel een versiering zichtbaar is, die bestaat uit een drietal vrouwenfiguurtjes, gekleed in lange klassieke gewaden. De gehele voorstelling is gemonteerd in een halfcirkelvormige ruimte, voorzien van bogen en een koepel, waardoor het licht via een tweetal ramen naar binnen valt. De gravure suggereert een interieur met een naar links en rechts uitgebouwde overwelfde ruimte.

Ja

C A T A L O G U S
 VAN HET VERMAARDE
 C A B I N E T
 VAN
 VERGROOTGLASEN,

Met zeer veel moeite, en kosten in veele Jaren
 geinventeert, gemaakt, en nagelaten
 door wylen den Heer

ANTHONY VAN
 LEEUWENHOEK,

In zyn Ed: Leven

LID VAN DE KONINGLYKE SOCIETEIT
 DER WETENSCHAPPEN
 TE LONDON.

Welke verkogt zullen worden op *Maandag* den 29.
 Mey 1747, binnen de Stad DELFT op *St. Lucas*
Gilde-Kamer des voormiddags van 10 tot 12 uren,
 en des namiddags van half drie tot 5 uren.

De Catalogen zyn te bekomen ten *Huuse* van den *Vendue-*
meester ADRIAAN REES, wonende op de *Verwersdyk*.

Te DELFT

Gedruckt by REINIER BOËTET, *Stads Drukker*,

1747.

Titelpagina van de catalogus van de verkoop van Van Leeuwenhoeks microscopen

Zoals gezegd werd in mei 1747 de microscopische nalatenschap van Van Leeuwenhoek geveild in de Sint Lucas-gildekamer te Delft. Het aantal vergrootglazen, dat Van Leeuwenhoek naliet was zeer groot en terecht kon hij in een brief, gedateerd 25 december 1700 gericht aan de Royal Society schrijven: 'Ik hebbe hondert en hondert geslepen Vergrootglazen'²⁰. Het merendeel van deze 'Vergrootglazen' werd in 1747 door Adriaan van Rees geveild. Opvallend is dat nagenoeg alle microscoopjes van Van Leeuwenhoek verpakt zijn in een etui. Als voorbeeld van de beschrijving hierbij het eerste nummer uit de catalogus: 'Een kokertje en daarin een zilver stel; Objectpoot en Aderen van een Vloo.' Dit woord 'kokertje' komt bij zeer veel nummers terug. Nu eens is er sprake van: 'Een leder kokertje' (nrs. 23-126), dan weer wordt vermeld 'Een koper kokertje' (nr. 16-22).

Waarschijnlijk waren ze overtrokken met leer en vergelijkbaar met onze ouderwetse brillkokers. Hieruit blijkt wel, dat Van Leeuwenhoek zijn microscoopjes zorgvuldig bewaarde; vaak zijn ze voorzien van zeldzame en moeilijk te verkrijgen 'Objecten'. In de etuis werden meestal twee microscopen geborgen, zodat er bij de verkoop van de verschillende nummers uit de catalogus sprake is van paar-microscopen.

Deze etuis bewaarde Van Leeuwenhoek in Japanse lak-kabinetten; een zestal van deze: 'Verlakte Kabinetjes' werden aan het einde van de veiling verkocht.

Een drietal microscopen zijn van goud vervaardigd (nrs. 47, 48 en 49). Van deze werd alleen nr. 47 verkocht voor 23 gld. 15 st. De catalogusomschrijving van dit nummer luidt: 'Een leder kokertje en daarin 1 goud stel: wegende 10 eng. 17 az/obj. Een klein vleckje.' De nieuwe eigenaar van dit kostbaar kleinood werd Adriaan Rees, de veilingmeester, die het wellicht in opdracht van een onbekende heeft gekocht.

Het is zeker niet uit snobisme dat Van Leeuwenhoek gouden en zilveren microscoopjes maakte, immers Boitet deelt mede: 'Hy had zich ook zoo verre in de schei-kunst geoeffent dat hy uit rou erts gout en zilver wist te scheiden, waarvan er by zyn noch in leven zynde dochter verscheidene gedenkstukken voorhanden zyn'²¹. De dichter Poot zinspeelt hier ook op als hij zegt:

Het zy zyn nyverheit, vergeefs van vaek bestorremt,
Een kai in gout hervorremt,
Op 't blinkend zilverwerk, dat op zyn tafel praelt
Uit donkere adren haelt²².

In de catalogus worden dan ook 136 zilveren microscoopjes vermeld,

terwijl er 95 van koper zijn gemaakt.

Zoals gezegd bevatten vele microscoopjes nog preparaten en wel van de meest uiteenlopende soort. Zo treffen wij bijvoorbeeld in de beschrijving als objecten aan: 'Het uiterste van de Pooten van een Vlieg', 'De Angel van een Luis, waardoor dezelve bloed zuigt' en 'Een bondeltje Beeren-haer'.

De totale opbrengst van de veiling bedroeg 737 gld. 3 st. In de ons ter beschikking staande veilingcatalogus zijn zoals vermeld ook de namen van de kopers genoteerd. Onder dezen komen vele Delftenaren voor, die om welke reden dan ook geïnteresseerd waren in Van Leeuwenhoek's microscopen. Zo treffen zij onder meer als koper aan de chirurgijn Cornelis de Vegter, die alhier op 17 februari 1721 zijn admisssie-examen had afgelegd²³ en die als zodanig is geportretteerd op de Anatomische Les, die in 1727 door Thomas de Wilt werd geschilderd²⁴. Op dit zelfde schilderij is ook nog een andere Delftse koper geportretteerd, namelijk Dr. Cornelis van Gijsen, die op 23 december 1710 in Leiden was gepromoveerd op een proefschrift getiteld: *De purgantibus* en die daarna naar zijn geboortestad Delft terugkeerde om er de medische praktijk uit te oefenen. Van Gijsen kocht onder meer een zilveren microscoopje, met als object bergkristal. Niet alleen medici en chirurgijns behoren tot de kopers, maar ook andere geïnteresseerde Burgers van Delft, zoals de bekende klokkenist en organist Johannes Berghuis (1725-1802), die een aantal microscoopjes kocht.

Van de overige kopers die in de veilingcatalogus worden genoemd zijn enkele de moeite van het vermelden waard, zoals Box en Ouwens.

Dr. Willem Box was in Delft woonachtig en oefende daar de geneeskunde uit²⁵. Hij was op 5 juli 1744 in Leiden tot doctor in de geneeskunde gepromoveerd op een proefschrift getiteld: *De ventriculi usu et actione in ingesta*. Hij kocht het lot 62 uit de catalogus, zijnde: 'Een leder kokertje en daarin 1 zilver stel/obj. Ypen-hout in de lengte. 1 dito/obj. Ypen-hout overdwers doorgesneden'. Willem Ouwens (1717-1779)²⁶ was Delftenaar van geboorte. Zijn vader, Rutger, was er leraar op de Latijnse School. Na eerst geneeskunde gestudeerd te hebben in Harderwijk werd hij op 1 augustus 1735 in Leiden ingeschreven. Twee jaar later promoveerde hij er op 28 oktober 1737 tot doctor in de geneeskunde na een proefschrift *Disputatio De Horrore* verdedigd te hebben. Gedurende een tiental jaren praktizeerde hij in 's-Gravenhage, doch op 18 november 1747 liet hij zich opnieuw als student in Harderwijk inschrijven, thans om er rechten te gaan studeren. Reeds datzelfde jaar promoveerde hij er tot doctor in de beide rechten. Op 27 april 1748 volgde hij Frederik Winter op als hoogleraar in de geneeskunde aan de Franeker Hogeschool. Ruim een jaar later werd Ouwens' onderwijstaak uitgebreid en werd hij

tevens benoemd tot 'Professor Cheniae et Bothanices met een ordinaris augmentatie van tractement van 400 Car. gls. in 't jaar, met het privilegie van bewoning van 's Lands Huisinge ...'²⁷

Dat curatoren over Ouwens en zijn collega Petrus Camper²⁸ welke laatste in december 1750 zijn colleges in Franeker was begonnen, nadat hij in 1749 aldaar tot 'professor anatomiae et chirurgices' was benoemd zeer tevreden waren, komt tot uiting in een brief, die zij in 1754 aan beide hoogleraren richtten: '... de medicinen onder Uw HGel. dens directie niet alleen toenemen en bloeijen, maar self tegenwoordig boven ander studiën uitblinken.'

In de jaren 1752 en 1757 was Ouwens rector magnificus en in 1760 werd hij door prinses Maria Louise benoemd tot haar lijfarts. Na 1761 is Ouwens zich vooral op politieke en bestuurlijke aangelegenheden gaan toelagen. In 1763 werd hij lid van de Franeker Vroedschap en tenslotte werd hij afgevaardigde voor Friesland bij de Staten-Generaal in Den Haag. Hier overleed hij op 15 maart 1777.

Op de veiling van Van Leeuwenhoeks instrumenten heeft Ouwens verschillende nummers gekocht, in totaal voor 34 gld. en 9 st. Onder deze nummers nr. 44 van de catalogus treffen wij aan een koper microscoopje met als object: 'Het Werktuig waaruit de draaden van een Spinnekop voortkomen'.

In Van Leeuwenhoeks brief gericht aan de Royal Society en gedateerd op 21 juni 1701 vinden wij een uitvoerige beschrijving van dit 'Werktuig' met een afbeelding²⁹.

'Ik hebbe niet konnen na laten, eenige van de verhaalde werktuygen, waar uyt de onbedenkelijke menigte van dunne draaden, voortkomen, soo veel als de teken-konst toe laat, aan te wijsen.

Fig. 5. RSTV verbeelt een van de vier buytenste werktuygen, daar de draaden uyt komen, en welk deel, met alle het geene is aangewesen, soo veel lighaams niet uyt maakt, als een gemeen sant groot is, waar uyt wel besluyten konnen, hoe kleyn de werktuygen, en hoe dun de draaden, moeten wesen, die uyt soodanige werktuygen voortkomen.

Op de geseyde fig. als met W aangewesen, stonden de werktuygen soo digt by een, als deselve staan tusschen R en S, maar om dat die tegen het gesigt aan quamen, en dus niet doenlijk was deselve wel te onderscheyden, hebbe ik geordonneert die plaats ledig te laten. Vorders was alleen dat deel, dt van het gesigt afstond, niet met werktuygen, maar met hairtjens beset.'

De door Ouwens gekochte Van Leeuwenhoeks microscoopjes hebben

waarschijnlijk deel uitgemaakt van zijn 'Cabinet', dat in 1777 te 's-Gravenhage werd verkocht³⁰.

Onder de vogels van divers pluimage, die de veiling in de Sint Lucas Gildekamer op 29 mei 1747 bijwoonden treffen wij ook aan Abraham Edens, die Van Leeuwenhoeks nalatenschap voor de Royal Society in 1723 op zijn reis naar Londen had meegenomen. Ook hij kocht enkele microscopjes, in totaal voor de somma van 4 gld. en 10 st.

Een man die wellicht mede door zijn beroep belangstelling had voor de microscopie was Petrus van Marum³¹. Hij was op 27 juni 1740 'geconscientiert binnen dese Stad de mathesis, cyfferconst, algebra, navigatie, landmeter en ingenieur te mogen onderwijzen, alsmede de landmeetconst te oefenen'. Sedert 1741 was hij de beëdigd landmeter en examiner van de schippers en stuurlieden der Oost-Indische Compagnie³².

Ds. Onderdewijngaard (1706-1782) behoorde ook tot degenen die belangstelling hadden voor een microscoopje. Hij was geboren in Middelburg, sedert 1735 predikant te Delft en gehuwd met Dina Canzius. De naam Canzius werd door zijn zoon Jacob Hendrik (1771-1838) bij de naam Onderdewijngaard getrokken, zodat zijn nazaten bekend staan onder de naam Onderdewijngaard Canzius.

Tenslotte heeft ook Mr. Willem vander Lelij³³ Veertighraad en Thesaurier van Delft, in diens huis de 'kijkdagen' voor de veilingen werden gehouden op een tweetal nummers, 82 en 91, uit de catalogus geboden, die hem werden toegewezen.

Nummer 91 bestond uit een zilver stel microscopjes, met als object 'Bolletjes bloed'. In zijn brief, geschreven aan Hans Sloane, secretaris van de Royal Society, gedateerd 9 juli 1700³⁴ geeft Van Leeuwenhoek een uitvoerig exposé over de vorm van de rode bloedcellen en hoe hij zich voorstelde dat de bloedbolletjes zich in het oneindige zouden kunnen verdelen.

Uit het bovenstaande blijkt dat de microscopische nalatenschap van Van Leeuwenhoek in twee tempi is afgewikkeld. In de eerste plaats is direct na zijn overlijden het legaat aan de Royal Society, bestaande uit microscopjes met bijbehorende preparaten, door zijn dochter Maria naar Londen verzonden en in de tweede plaats zijn pas na het overlijden van Maria de overige microscopen met toebehoren publiekelijk geveild.

Opgemerkt dient te worden dat in het testament van 1721 geen melding wordt gemaakt van Van Leeuwenhoeks wens om een deel van zijn

instrumentarium aan de Royal Society te vermaken. Alleen in de brief van 2 april 1701 brengt hij dit besluit, dat kennelijk ook zijn dochter bekend was, onder woorden.

De veilingcatalogus van 1747 geeft ons niet alleen een overzicht van de verschillende kopers van microscoopjes, doch ook de prijzen die de verschillende nummers opbrachten.

Tenslotte het volgende. Op de laatste pagina van de veilingcatalogus staat vermeld: 'In den boedel van wylen Juffr. Maria van Leeuwenhoek zyn gevonden eenige nagelate Manuscripten of Brieven van haar Vader, den Heer Anth. van Leeuwenhoek, dewelke door zyn Ed: in deszelfs leven geschreven en in eene nette en goede ordre geschikt zyn, om als een vervolg op zyne voorgaande uitgegeve Brieven gedrukt te kunnen werden; Alle de Platen daar toe behoorende, zyn daarby en reeds in 't koper gegraveert, zoo als ook de Latynsche Vertaling van voorsz. Brieven. Iemand genegen zynde, dit Werk te kopen, om het als een vervolg op zyne reeds uitgevene Brieven te laten drukken, kan zich adresseeren aan de Executeurs van de voorsz.Boedel.' Wie er echter 'genegen' was, dit te kopen, vermeldt de historie niet. Dat het thans echter een veelvoud zou opbrengen van de totale opbrengst van 'Van Leeuwenhoeks microscopische nalatenschap' in 1747, is wel zeker.

Noten

1. P. Beydals, 'Twee testamenten van Antoni van Leeuwenhoek', in: *Bijdr. tot de Gesch. der Geneeskunde* 13(1933), blz. 67-79.
A.P.H. Rozemond, 'De testamenten van Antoni van Leeuwenhoek' in: H.L. Houtzager e.a. ed., *Facetten van Delft*. - Amsterdam, 1985. - (Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum ; 12), blz. 359-371.
2. De belangrijkste Nederlandse publikatie die een goed overzicht geeft over zijn leven is: A. Schierbeek, *Antoni van Leeuwenhoek, leven en werken*, 2 delen. - Lochem, 1950.
3. Not. Arch. Delft, inv. nr. 2621. Zie Rozemond, 'De testamenten' (noot 1).
4. Not. Arch. Delft, inv. nr. 2791, akte nr. 23.
5. Not. Arch. Delft, inv. nr. 2415.
6. Hier stond 'schelm', hetgeen echter door Van Leeuwenhoek is doorgeschraapt.
7. Kennelijk heeft Van Leeuwenhoek onenigheid gehad met deze Delftse drukker. In 1718 verscheen bij hem Van Leeuwenhoeks *Send-brieven...* en in 1719 de Latijnse versie ervan. Zie Schierbeek (noot 2), blz. 497.
8. G.A. Lindeboom, 'Reinier de Graaf en de Koninklijke Societeit te Londen', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 117 (1973) blz. 1049-1055.
9. Deze brieven zijn reeds bij zijn leven in druk verschenen, zie noot 7. Sedert

- 1939 verschijnen *Alle de Brieven van Antoni van Leeuwenhoek*, dl. I-XII (Lisse, 1939-1989). M. Fournier 'Zo Leeuwenhoek, zo Leewenhoek-commissie', in: *Tijdsch. Gesch. Gnk, Natuurw., Wisk. en Techn.* 13 (1990) blz. 265-271.
10. Brief 140 in *Sevende vervolg der Brieven* (Delft: Hendrik van Krooneveld, 1702), blz. 375-378. Het deel over de legatering aan de Royal Society is echter niet in druk uitgegeven.
Deze brief is ook niet, zoals al zijn andere brieven opgenomen in de *Philosophical Transactions* van de Royal Society, doch in het Engels vertaald opgenomen in het brievenboek van de Society (vol. XIII, blz. 183), zie: C. Dobell, *Antony van Leeuwenhoek and his 'little animals'*. -Amsterdam, 1932, blz. 96, noot 2.
 11. Gribius had reeds op 30 augustus 1723 mededeling gedaan van Van Leeuwenhoeks overlijden in een brief aan de secretaris van de Royal Society (MS. Royal Society nr. 1214, G. 2.4). Zie Dobell, *Antony van Leeuwenhoek*, blz. 94 e.v.
 12. Zie Dobell, *Antony van Leeuwenhoek*, blz. 98-99.
 13. M. Folkes, 'Some account of Mr. Leeuwenhoek's curious microscopes, lately presented to the Royal Society'. *Phil. Trans.* 32 (1724) blz. 446.
 14. Van zijn bevindingen deed hij verslag aan de Royal Society. H. Baker, 'An Account of Mr. Leeuwenhoek's Microscopes'. *Phil. Trans.* 40 (1740) 1, nr. 458, blz. 503. Zie: J. van Zuylen, 'De microscopen van Antoni van Leeuwenhoek' in: H.L. Houtzager en L.S. Palm ed., *Van Leeuwenhoek herdacht*. Amsterdam, 1982. - (Serie-uitgave van het genootschap Delfia Batavorum ; nr. 8), blz. 57-69.
 15. H. Baker, *The Microscope made Easy* (London, 1742). Nederlandse vertaling *Het Microscopie gemakkelijk gemaakt* (Amsterdam, 1744).
 16. Zie Beydals, 'Twee testamenten', blz. 75.
 17. *Leydse Courant* (1747) nr. 28 en nr. 61. Zie: G.H. Bisseling, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Geneeskunde* 1 (1921) blz. 190-191.
 18. Zie: H.L. Houtzager 'Johannes Verkolje sr. portrettitst van Delftse geleerden in de 17de eeuw', in: *Arts en Wereld* 5 (1977) blz. 37-44.
 19. In zijn brief van 12 januari 1689 aan de Royal Society geeft Van Leeuwenhoek een beschrijving van dit instrument. Zie ook noot 2 fig. 20. In de verkoopcatalogus van Van Leeuwenhoeks instrumenten komen drie zilveren (nrs. 161-163), zes koperen (nrs. 165-170) en een instrument van koper met zilver (nr. 166) voor. In totaal tien exemplaren van een 'aalkijker'. Eén van deze koperen aalkijkers is aanwezig in museum Boerhaave te Leiden.
 20. Brief d.d. 25 december 1700 aan Hans Sloane, secretaris van de Royal Society. Brief 135 in *Sevende vervolg der Brieven*, zie noot 10.
 21. R. Boitet, *Beschrijving der Stadt Delft*. - Delft, 1729, blz. 765.
 22. idem, blz. 765.
 23. Gemeentearchief Delft, *Register-boek der Doctoren, Gyrgijns en Vroedvrouwen, binnen de stad van Delft en Delfshaven*, blz. 19.
 24. *De Anatomische Les* (1727) van Thomas van der Wilt is een van de vier anatomische lessen, die in opdracht van het chirurgijnsgilde in de loop der eeuwen zijn geschilderd. Zie H.L. Houtzager, 'De geneeskundige verzorging' in:

- De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813.* - Delft, 1983, blz. 103-105, m.n. blz. 104, afb. 161.
25. Zie noot 23, blz. 4.
 26. Zie: J.W. Napjens & G.A. Lindeboom, *De hoogleraren in de geneeskunde aan de hogeschool en het atheneum te Franeker.* - Amsterdam, 1985, blz. 175 e.v.
 27. De ambtswoning van het hoofd van de hortus botanicus der Franeker universiteit.
 28. Zie noot 26, blz. 180-182. R.P.W. Visser, *The zoological work of Petrus Camper*, Diss., (Amsterdam, 1985).
 29. Brief 138 in *Sevende vervolg der Brieven*, zie noot 10.
 30. H. Engel, *Alphabetical list of Dutch zoological Cabinets and Menageries.* - Amsterdam 1986.
 31. Zie: E.P. de Booy en J. Engel, *Van erfenis tot studiebeurs, de fundatie van de Vrijvrouwen van Renswoude te Delft.* Delft, 1985. - (Hollandse Studieën ; 15), blz. 106, 121 en 122.
 32. P.C.J. van der Krogt, 'De Kamer Delft en de kaarten van de V.O.C. in: H.L. Houtzager e.a. ed., *Delft en de Oostindische Compagnie.* - Amsterdam, 1987. - (Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum ; 14), blz. 72.
 33. Van der Lelij had een kabinet dat in 1773 in Amsterdam werd verkocht. Zie noot 30.
 34. Brief 128 in *Sevende vervolg der Brieven*, zie noot 10.

De begrafenis van stadhouder Willem IV en de penning voor de schutters

N.L.M. Arkesteijn

Stadhouder Willem IV (1711-1751)

Willem Karel Hendrik Friso werd op 1 september 1711 te Leeuwarden geboren, zeven weken nadat zijn vader, de Friese stadhouder Johan Willem Friso, bij de Moerdijk was verdronken. Zijn moeder prinses Maria Louise, landgravin van Hessen-Kassel, omringde als regentes haar enige zoon met veel liefde en overgrote bezorgdheid; wellicht was dat een van de oorzaken van zijn latere gemakzucht en gebrek aan doorzettingsvermogen. Door een ongelukkige val op vijfjarige leeftijd ontstond een ernstige verkromming van zijn wervelkolom, in verband waarmee hij soms werd afgeschilderd als een mismaakte gebochelde dwerg en waarvan complicaties later zelfs tot zijn dood zouden leiden. Hij zag niettemin kans een gedegen opleiding en talenkennis te verwerven aan de hogescholen van Franeker en Utrecht.

In 1729 ging hij zijn stadhouderschappen in Friesland, Groningen, Drenthe en Gelre uitoefenen. Op 24 maart 1734 trad hij in het huwelijk met de Engelse prinses Anna, dochter van koning George II. Naar goed gebruik in die tijd verscheen er naar aanleiding van die gebeurtenis een hele reeks gedenkpenningen, zoals trouwens al een aantal malen eerder was gebeurd (1722, 1725, 1731). In 1742 volgde zijn benoeming tot luitenant-generaal der infanterie van het Staatse Leger. Het slechte verloop van de in 1745 uitgebroken oorlog tegen Frankrijk leidde tot het binnendringen van Franse troepen in de Republiek op 17 april 1747. Dit veroorzaakte een paniekstemming, die door de prinsgezinden werd aangegrepen voor een actie tegen de heerschappij van de regenten en culmineerde in de aanbidding van het stadhouderschap van achtereenvolgens Zeeland, Holland, Utrecht en Overijssel, dat hij mét het kapitein-generaal- en admiraalschap op 15 mei aanvaardde. Een lang gekoesterde hoop van de Oranjegezinden eens weer één stadhouder van alle gewesten van de Republiek te hebben was hiermee in vervulling gegaan. De verdere stapsgewijze vergroting van zijn macht werd bevestigd door de erfelijkheidsverklaring van zijn bestuurlijke en militaire functies. Ondanks de ongekende cumulatie van deze ambten zag hij in

WILLEM CAREL HENDRIK FRISO,
 Prins van Oranje en Nassau,
 Erf Stadhouder, Kapitein en Admiraal Generaal,
 der Vereenigde Nederlanden, enz. enz. enz.

Met Privilegie van Haar Ed. G. Hoog. de Heeren Staten van West en Oostvriesland.

1. Willem IV, ets van P. Tanjé naar een schilderij van J. Fournier, 1753.

de hem nog vergunde jaren geen kans hervormingen van belang tot stand te brengen. Hij overleed, amper veertig jaar oud op vrijdag 22 oktober 1751 op Huis ten Bosch, waar hij kort tevoren was teruggekeerd van een kuur van enkele weken in Aken.

Begrafenis op 4 februari 1752

Naast de vele treur- en lofdichten in het Latijn en Nederlands verschenen er ook nu al spoedig gedenkpenningen. In november werd in de pers melding gemaakt van een penning van de hand van de bekende medailleur Johan George Holtzhey, die zijn atelier had aan de Herengracht bij de Huidenstraat te Amsterdam (afb. 2). Een uitvoering in goud kostte *f* 70,- en in zilver *f* 4,50 (zie hierover 'Treur-medaille op het zoo Smertelyk afsterven van den Doorlugtigsten Prince Willem IV op 22 oktober 1751', in *De Beeldenaar* 15(1991) 1, blz. 278 e.v.). Ook Eise Andeles, Nicolaas van Swinderen en L. Natter maakten penningen op zijn overlijden.

Het lichaam van de prins werd na een officiële lijkopening ter vaststelling van de doodsoorzaak gebalsemd en in volle statie van 25 november tot 8 december opgebaard in de grote audiëntiezaal van het Binnenhof. De *'s Gravenhaegsche Maendagsche Na-Courant* van 25 oktober geeft een uitvoerig verslag van deze lijkschouwing door de professoren Winter en Schwenke en de doctoren Middelbeek en Onymus met de chirurg Schoonderhaegen. Ook werd melding gemaakt van den op 31 oktober ingaande officiële rouwdracht voor de leden van het Hof. De Heeren zullen moeten dragen zwarte lakense Rokken en Kamisolen met saye voering, gemonteert met lakense knopen tot aen de kneep, pleureuse onder aen den opslag, zwarte sayette Kousen, Kamous-leere Schoenen en Handschoenen, effe Linnen, zwarte Degens en Gespens, en een Rouwband om den Hoed. En voor hun deshabilità, blauwe of donker-gryze Overrokken met zwarte opslagen en knopen. De Dames zullen moeten draegen Bombasyne of andre Wolle stoffe Kleederen, effe Linnen, floerse Kappen, Waeyers en Linten, Kamous-leere Schoenen en Handschoenen, en zwarte Schoen-gespens, Oorringen en Hals Cieraden. En voor hun deshabilità, donkre gryze, wolle of wel half zyde en half wolle stoffen.'

De architect van het Hof, Pieter de Swart, vervaardigde fraaie tekeningen van de zaal en het praalbed, die door Jan Punt van de Keizersgracht bij de Leidsestraat in Amsterdam in gravures werden omgezet en uitgegeven door François Changuion, Boekverkoper in de Kalverstraat. Zowel in Den Haag als in Delft begon het stadsbestuur zich inmiddels

2a

2b

De overlijdenspenning van stadhouder Willem IV van de hand van Johan George Holtzhey.

3a

3b

Begrafenispunten van stadhouder Willem IV, vervaardigd door Nicolaas van Swinderen.

voor te bereiden op de begrafenis waarvoor de datum uiteindelijk werd bepaald op vrijdag 4 februari 1752. In Den Haag werd als route gekozen: Gevangenpoort, Vijverberg, Voorhout, Kneuterdijk, Plaats, Hoogstraat, Venestraat, Wagenstraat en Delfse Straatweg. Daar zouden de deelnemers aan de stoet in hun koetsen stappen, die hen in Delft bij het Haagse Veer zouden afzetten. Vandaar uit gingen de koetsen buiten de Haagpoort om de Geuzenbrug (= Lepelbrug) over en langs de buitenweg aan de westzijde van de stad, voorbij de School- en Waterslootse Poorten achter de Houstuinen om, de Ketelpoort in, via de westzijde van het Oude Delft voorbij het Oostindische Huis, door de Korte Breedsteeg, langs de westzijde van de Koornmarkt over de Touwbrug naar de Markt, om na afloop van de plechtigheden hun passagiers weer op te halen. De Haagse burgerij volgde de stoet tot de Wagenbrug. De stoet zou bestaan uit acht divisies van het Corps Infanterie, waarvan de prins kapitein-generaal was, voorafgaand aan de lijkkoets, waarna de prins van Baden-Durlach (zwager van prins Willem), de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (veldmaarschalk van de Republiek) en andere hoogwaardigheidsbekleders zoals de leden van de Staten-Generaal, de Staten van Holland en West-Friesland, de Hoge Raden, magistraten en predikanten volgden.

Ook in Delft werden diverse routes uitgestippeld voor de begrafenisstoet zelf, voor de schutterij stadinwaarts, maar ook de stad uit voor de infanterie en vertrekkende koetsen. Om de route vrij van publiek te houden en te voorkomen dat mensen in het gedrang terecht zouden komen moesten dranghekken (avant la lettre) worden geplaatst. Deze 'palissaden' bestonden uit rijen palen van vier voet hoog, drie voet diep in de grond geslagen om de vijf en een halve voet met daarop gespijkerd twee rijen planken van elf voet lang, elf duim breed en anderhalve duim dik.

Vanaf het Haagse Veer zou de stoet door de Wateringse Poort en langs de westzijde van het Oude Delft geleid worden en dan via het 'Sint Hippolythus of Oude Kerkhof' over de Weeshuisbrug, door de Breedsteeg langs de westzijde van de Koornmarkt en tenslotte via de Touw- en Teemsbruggen naar de Markt. Redenen voor de lange omweg zullen wel zijn geweest dat men zoveel mogelijk burgers in de gelegenheid heeft willen stellen zich aan de stoet te vergapen en anderzijds zal men op de deelnemers aan de stoet ook wel indruk hebben willen maken met de fraaie grachtenpanden. De gehele route en de Markt werden van een vier duim dikke zandlaag voorzien. Talrijke straten, stegen en bruggen die op de route uitkwamen werden met slagbomen afgesloten.

In de grachten werd een twaalfstal schuiten, voorzien van bemanning met haken, ladders en touwen, gelegd om eventuele drenkelingen op te

*Engraving of the Funeral procession of His Majesty WILLIAM the 5th Prince of Orange &c. &c. &c.
 in the Great Church of Delft the 1st February 1754.
 See the Journal of the States-General of the United Provinces of the Netherlands
 for the year 1754. Part 1. Page 108. &c. &c. &c.*

4. De begrafenisstoet op de Markt te Delft, naar tekening van P. van Cuijk gegraveerd door J. Punt, 1754 (foto: GAD).

5. Het gedeelte van de begrafenisstoet, zoals dat ook op de begrafenispenning is afgebeeld, montage van drie platen in Lykstatie, naar tekening van P. van Cuijk gegraveerd door J. Punt, 1754.

pikken. De Nieuwe Kerk werd in allerijl opgeknapt en de vloer geëgaliseerd met een laag zand, waarover een plankier om te voorkomen dat mensen zouden struikelen over de vele verzakte grafstenen.

De grafkelder onder het mausoleum voor Willem I werd geïnspecteerd en gerepareerd, onder voortdurende extra verlichting en bewaking. Regelmatig werden alle kerkklokken geluid volgens een oud voorschrift. Aan de 'Lindecingel of Nieuwe Laan' werd een batterij van een en twintig stukken geschut opgesteld om een salvo saluutschoten te lossen op het moment dat het lichaam in de stad respectievelijk in de kerk zou arriveren en bij het laten zakken van de kist in de grafkelder. De uitrusting van de schutters moest worden aangepast aan de omstandigheden van afgekondigde zware rouw. Daarom kwam er 'krip om de hoeden, pleureuses op de mouwen, zwarte deegen ende escharpes met zwart floers bedekt; de espontons en vendelstokken met swart krip behangen'. De schutterij liep grotendeels dezelfde route als de rouwstoet. Vanaf de Doelen kwam zij via de noordzijde van de Verwersdijk, de Molenstraat en de Kolk op het Oude Delft. Op 24 januari 1752 werd nog een generale repetitie gehouden. Op de Markt werd ze in twee bataljons 'gerengeert' en in drie rijen aan de noord- en zuidzijde opgesteld. In de Schutterskamer, de Sint-Lucasgildekamer aan de Voldersgracht en de Raadskamer van het Stadhuis werden vuren gestookt om ze in de gelegenheid te stellen zich eens (maximaal een half uur) te gaan verwarmen.

Op de dag van de begrafenis werden om 8 uur alle stadspoorten voor het rijdend verkeer gesloten, tevens werden alle waterbomen neergelaten zodat ook vaartuigen de stad niet inkonden. De Delftse burgemeesters en andere genodigden lieten zich vanaf de achterzijde van de Stadswaag aan de Wijnhaven met het grote en het kleine stadsjacht naar het Haagse Veerhuis brengen om de aankomst van de stoet uit Den Haag af te wachten. Zij werden vervolgens ingevoegd tussen de leden van het Hof van Holland en de Haagse predikanten. Aan het einde van de langdurige plechtigheden, bij het vallen van de avond, voorzagen stadsarbeiders elke compagnie schutters van twee 'lampetten' en brandende toortsen en werden tenslotte 'het Princen Lijk, Haar Hoog Mogende en Haar Edele Groot Mogenden met espontons, vaandels en geweer en slaande trommen gesalueert'.

De deelnemers van buiten de stad werden met hun koetsen langs de noordzijde van het stadhuis, de oostzijde van de Hippolytusbuurt en de Voorstraat en via de Haagpoort de stad uit geleid. Het corps infanterie was al eerder via het Oosteinde en de Oostpoort door de Stadswachtmeester de stad uit gebracht.

Het stadsbestuur had ook zorgvuldig over de kosten gewaakt; van het

aangekochte zand bleek nauwelijks meer iets bruikbaar, het was voor een groot deel verwaaid. Alleen voor dat op de vloer van de Nieuwe Kerk was nog een koper te vinden die f 3-5 betaalde. De totale kosten beliepen f 15.759-11-12, waarvan bijvoorbeeld f 1.304-4 alleen al voor het luiden van de klokken sinds het overlijden van de prins, bijna f 4148 voor de hekwerken en f 1655 voor het aanbrengen van het zand.

Een begrafenispenny voor de Delftse schutterij

Op zaterdag 5 februari 1752 ontvingen de schutters een dank zeggende van de burgemeesters, die op hun beurt twee dagen later een edelman van het hof op bezoek kregen met een uitgebreid dankwoord. Op 8 februari werd dan ook een bode rondgezonden om de leiding van de schutterij de volgende dag op het stadhuis uit te nodigen. De notulen van die dag vermelden: 'Ingevolge van de vorenstaande boodschap de officieren en hooftluyden van de Schutterij zynde gecompareert en binnen gestaan heeft den Heer Burgemeester de Veer dezelve voorgehouden de commissie door haar Koninglijke Hoogheyd aan de Heeren Burgemeesteren gegeven om de Schutterij te bedanken voor de moeyte gedurende de Lykstaatsie van zyn Doorluchtige Hoogheyd onsterfelyker nagedachtenis genoomen, daar bij voegende dat Haar Coninglyke Hoogheyd (= prinses Anna) met genoegen hadde vernomen het manhafte gedrag en goede ordre zoo door de officiers als schutters gehouden hetgeen de admiratie van een yder hadde na zig getrocken, dat Haar Koninglyke Hoogheyd daarover ten uytterste voldaan was en hetzelfde altyt in goede gedagtenis zoude houden. Dat Heeren Burgemeesteren met vreugde dit aan de vergaderde officieren en Hooftluyden communiceerden ende condon verseecken dat door alle die het gezien hebben met de uytterste hoogachting tot lof van de Delfse Schutterij wiert gesproken; ende voegden eyndelyk daarby dat de officieren en Hooftluyden versogt wierden op de bequaamste wijze de gemeente van het groot contentement hetgeen de Princesse Gouvernante hadde betuygt kennisse te geven.'

Maar daarmee was het verhaal nog niet uit. De schutters, die hun werk op basis van vrijwilligheid verrichtten, maar daarvoor wel jaarlijks een tegemoetkoming kregen van een hele gulden, wilden ook graag een stofelijk blijk van waardering in de vorm van een speciaal voor hen geslagen penny. Daarvoor wilden ze hun jaarlijks gulden wel opofferen, maar dan was er per penny nog een tekort van 12 stuivers. De notulen van burgemeesteren melden dan ook op 31 mei 1752: 'De Heeren Burgemeesters en Regeerders der Stad Delft, geïnformeert zijne van de gene-

genheid der scutterij dezer Stad omme te laten vervaardigen een genoegzaam getal zilvere medailles omme ter gedagtenis der begraafenis van wijlen den Prince Erfstadhouder Willem Carel Hendrik Friso H.E.M. (Hoog Edeler Memorie), onder de officieren, onderofficieren en scutters te werden gedistribueert, tot het welke ieder van hen lieden gaarn wilde contribueeren de gulden die jaarlijcx door de Stad aan ijder van hun werd gegeven; hebben na voorgaande deliberatie ende uijt consideratie dat zulcx niet sufficient zoude zijn aan de oncosten tot het vervaardigen der voorszegde medaille te doen, goedgevonden ende verstaan dat ten laste van de Stad zal mogen worden gebracht werden 12 stuivers voor ieder persoon die op den 4 februari laastleden in de schutterij geweest is.'

Hoewel geen correspondentie met of een gespecificeerde rekening van de medailleur, Nicolaas van Swinderen uit Den Haag (1705-1760) bewaard is gebleven valt uit een tweetal korte notities in het Lopend Memoriaal nog wel iets meer betreffende de penningen af te leiden. Op 10 juli namelijk blijkt het Hooftgeld van de schutters, *f* 892,- door de stadsthesaurier Mr. Willem van der Lelij uitbetaald te zijn aan Gerardus van Ness, de Doelenknecht. Tien dagen later: 'Aan de Capitain Cs. van Gijzen tot subsidie voor de 936 medailles weegens de begrafenis van den Prins geslaagen a 12 st. voor ieder *f* 561-12.'

Dat betekent dat er 44 penningen meer geslagen zijn dan er guldens hooftgeld werden uitbetaald. Hieruit valt mijns inziens het voorkomen van gouden afslagen van deze penning te verklaren, die uiterst zeldzaam zijn, zodat niet zonder meer mag worden aangenomen dat de extra 44 penningen alle in goud zijn uitgevoerd. Waarschijnlijk heeft een aantal officieren (burgemeesters?) deze geheel voor eigen rekening, maar wel met 12 stuivers subsidie laten slaan. De zilveren penningen hebben een diameter van 36 mm en een gewicht van 15 gram, dus een intrinsieke waarde van *f* 1-10. De overige kosten van *f* 93-12 vormden dus het loon voor de vervaardiging en het snijden van de stempels. De gouden penningen wegen 27 gram.

De laatsten die in verband met hun extra inspanningen rond de begrafenis nog iets meer kregen waren de kamerbewaarders van Burgemeesteren- en Schepenenkamers en alle andere bodes die hadden geassisteerd. Op 7 juni werd besloten 'Toe te leggen tot een douceur drie Guldens ieder.'

Mr. J. Soutendam meldt in een artikeltje in de *Delftsche Courant* van 25 oktober 1878 dat de stempel van deze penning nog bewaard was in het stadhuis.

Beschrijving van de begrafenispenning (afb. 3)

Laten we dan nu eens uitgebreid naar de begrafenispenning gaan kijken. De voorzijde toont een grafombe die op een verhoging is geplaatst, waarboven een gekroonde en aan beide zijden met een rozet en een lint opgehouden troonhemel. Helemaal bovenaan is het gekroonde wapenschild van de stad Delft geplaatst, rustend op de attributen van de schutterij: vaandels, zwaarden, geweren en trommen. Op de tombe ligt de prinsenkroon op een kussen met franje aan beide zijden. Links ernaast zit een mollige naakte putto met de linkerhand voor de ogen te wenen met in de rechterhand een omlaagehouden brandende toorts. De zijkant van de tombe is versierd met een guirlande waaronder een gekroond doodshoofd met twee beenderen. Het omschrift luidt:

VNIVERSVS . DE / PLORAT . POPVLVS.

en op de verhoging:

IN.EXEQ.G.C.H.F.PR.AR.ET.NASS.IV.FEBR.MDCCLII.

(= In Exequiae Guillelmi Caroli Henrici Frisonis Princeps
Arausiae et Nassaviae IV Februarius MDCCLII)

Vertaald is dat: 'Het ganse volk treurt bij de begrafenis van Willem Karel Friso Prins van Oranje en Nassau 4 februari 1752'.

In de afsnede de initialen van de medailleur:

N.[icolaas] V.[an] S.[winderen]

De keerzijde toont de Markt van Delft met de Nieuwe Kerk, waarvoor een haag van lindebomen, gezien vanaf de westzijde, ter hoogte van de Bijbelbrug. Een rij van zeven huizen aan die kant is zeer schematisch weergegeven. Hoewel het perspectief aan de linker zijde vertekend is zijn de huizen aan die kant veel gedetailleerder. Een minuscuul detail vormt de torenklok die op 13.37 uur staat. Rechts voor de huizen zijn de schutters in vier rijen van twaalf man opgesteld, op de eerste rij de tamboer-maitre waarnaast drie vaandeldragers. Ook aan de overzijde is een rij schutters te zien. Daartussen een deel van de stoet met helemaal vooraan de stalmeester luitenant-kolonel Bartholdi, gevolgd door vier span paarden begeleid door de majoors Pabst, Reijnst, Onderwater, Tiersens, Van der Meer en Casembroot en de luitenant-kolonels Eckhart en Van Bijland. Rondom de kist waarboven een fraai baldakijn, is slechts een klein aantal te zien van de ruim vijftig belangrijke personen die in werkelijkheid in 1752 de prins op zijn laatste tocht begeleidden. Dat kan natuurlijk ook niet anders op zo'n gering oppervlak. Als laatsten zijn op de penning nog duidelijk afgebeeld de prins van Baden-Durlach met rechts Bentinck, heer van Rhoon en links de heer van Borselen. De sleep van de prins wordt gedragen door de kolonel Bosc de la Calmette. In de afsnede staat de tekst:

IN . SECVNDIS . ET . / ADVERSIS . OFFI- / CIOSISSIMA.

(= In voor- en tegenspoed het meest dienstbaar)

Een spreuk die slaat op de schutterij.

Het is slechts dankzij een in 1755 verschenen enorm boekwerk, *Lykstatie van zyne Doorluchtigste Hoogheid den Heere Willem Carel Hendrik Friso, Prince van Orange en Nassau*, waarvan 820 exemplaren aan voorintekenaars werden verkocht, dat de penning zo gedetailleerd te beschrijven valt. Niet alleen het staatsieportret van Willem IV is erin opgenomen en de prenten van de zaal en het praalbed, maar ook de gehele stoet is in veertig grote openslaande gravures weergegeven. De laatste daarvan toont de Markt, maar dan vanaf de noordzijde voor het stadhuis. In 1754 werden de tekeningen daarvoor door P. van Cuijk Junior vervaardigd (waarschijnlijk naar tijdens de plechtigheid gemaakte schetsen) en 'in 't koper gebracht' door J. Punt. De drukker was Daniel Monnier en de uitgevers Pieter Gosse Jr. en Nicolaes van Daalen van de Hoogstraat in Den Haag. Een soortgelijk werk is ons nagelaten met betrekking tot de begrafenis van Frederik Hendrik.

Vergelijken we de enorme prent (afb. 4) met de afbeelding van de Markt op de penning, dan blijkt toch in de eerste plaats een treffende gelijkheid. De huizenrij links is op de prent niet afgebeeld, maar de gevels aan de overzijde zijn in volle glorie te zien. De mensen verdringen zich voor de ramen, zijn op de daken en in de dakgoten geklommen en ook op de luifels, die op last van het stadsbestuur met vooruitziende blik van stutten waren voorzien. De schutterij staat aan beide zijden in drie lange rijen opgesteld met een tamboer-maitre en vier vaandeldragers en enkele anderen in twee korte rijen daarvoor. Op de voorgrond trommeelaars, een ruiter, een hond, publiek dat achter een houten hek door een man met een piek op afstand wordt gehouden. Een veel groter deel van de stoet vóór de paarden is te zien en de tijd die op de torenklok wordt aangegeven is de juiste, tien voor vier. Op de penning is slechts een enkele willekeurige streep een aanduiding van wijzers op de klok.

Gezien het al eerder genoemde aantal dat van deze penning werd geslagen is het niet verwonderlijk te vernemen dat dit één van de vaakst in veilingen voorkomende Delftse penningen uit de achttiende eeuw is, die ook veel lager in prijs ligt dan andere gedenkpenningen of bijvoorbeeld familiepenningen, waarvan de oplage veel lager was.

Brood, brood, hongersnood!

Het Delftse aardappeloproer van 1845

Kees van der Wiel

'Het Delftsche leven bruischt niet op de Delftsche straten,
Des winters is 't er stil, des zomers is 't er stom:
Doch daar gaat des te meer in Delftsche zielen om,'
dichtte de 19de-eeuwse Delftse vrijzinnig predikant P.A. de Genestet.¹
Op dinsdag 23 september 1845 verscheen een speciale editie van de
Delftsche Courant - normaal kwam de krant alleen op vrijdag uit - met het
volgende bericht:

'Gisteren avond omstreeks zeven ure, schoolde eene menigte, voor een goed gedeelte uit vrouwen en jongens bestaande, te zamen voor het huis van Hogendam, koopman in aardappelen, op de Verwersdijk, zich beklagende, dat hij den prijs zijner aardappelen zoude hebben opgeslagen; men begon aldaar, door het werpen van steenen, waaraan het meest de jongens handdadig waren, de glasruiten te verbrijzelen. Hetzelfde geschiedde vervolgens aan de winkels van onderscheidene kooplieden in grutterswaren en broodbakkers, onder welke die van Perk, Van Schaik, Engelbregt, Overvoorde, Smit, Nicola, Van der Hargh, Harting, Visser, en Van den Bogaert, alsmede Van Baarschot, koopman in aardappelen, het meeste te lijden hebben gehad, zodat bij sommigen niet alleen de glasruiten, maar zelfs het houtwerk van der ramen en blinden vernield werd.

De volkshoop was allengs in getal en gewelddadigheid toegenomen. Doch niet alleen de kooplieden in levensmiddelen stonden aan deze blinde woede ten prooi, ook het lokaal der Koninklijke Akademie, het huis van den Burgemeester en die van andere ingezetenen werden evenzeer beschadigd, en zulks geschiedde zoo het schijnt gelijktijdig op verschillende plaatsen der stad. Daaraan is het wellicht toe te schrijven, dat de Politie, ofschoon van den aanvang af met allen ijver werkzaam, weinig of niets heeft kunnen doen om het kwaad te keer te gaan, tot dat sterke patrouilles grenadiers de stad in alle rigtingen hebben doorkruist, en, door een detachement kavallerie ondersteund, langzamerhand de rust hebben hersteld, nadat eenige der belhamels ter beschikking van den regter in verzekerde bewaring zijn genomen.'

1845.

BUITENGEWOON

N. 38

DELFTSCH

WEEKBLAD.

DINGSdag, DEN 23 SEPTEMBER.

De algemeene goedkeuring des Tijdskrifts van elke week. De prijs is per jaer f.2.00, per drie maanden f.0.50, voor de buitenlandsche en lieprijen, franco, en voor drie maanden f.0.75. Retulicatie kan ook geschied bij de Postbureauzen en verzoeken de Postbureauzen.

Advertentien worden geplaatst van een regel of minder 100 reeds, voor iedere regel daerboven 10 cents, behalve het eerste, hetwelk voor iedere plaatsing is 25 cents. Worden verzoekt deszelve slijtend des Inhouds te vermelden, onder 12 ure te bezorgen. Bijdragen vallen in dit blad kennen worden aangenomen, deszelve moeten slijtend Inhoud worden ingezonden.

Deur, den 23 September 1845.

— Wij schelen het pligt, onze lezers mededeeling te doen van hetgeen ter onzer kennis is gekomen, omtrent de voorleijdelijken, waaraan ons anders een ruimte stad dezer nacht het tonnel is geweest. Gisteren stond omstrekt zeven ure, schoole een menigte, voor een goed gedeelte uit vrouwen en jongens bestaande, te zamen voor het huis van Hogenraam, knopman in aardappelen, op den Verwerf, zich beklagende, dat hij den prijs zijner aardappelen reeds heldees afgedrogt; maar hielden aldaar, door het wege van steenen, waaraan meent de jongens handdeling waren, de glasieven te verhoijelen. Hetzelfde geschiedde vervolgens aan de winkel van anderbedone kooplieden in graaiers-waren en broombakkers, onder welke die van Perk, van Schaik, Engelbrecht, Ootervoorde, Smit, Nicola, van der Burg, Harting, Vissar en van den Bogaart, almede van Daarschal, knopman in aardappelen, het meeste te lijden hebben gehad, zoodat hij sommigen niet alleen de glasieven, maar zelfs het houtwerk der ranten en kloeden vernield werd.

De volkshoop was allengken in grid en geweld-gevoelheid teregenomen. Doch niet alleen de kooplieden in levensmiddelen stonden aan deze blinde woede ten pool, ook het kollekt der Koninklijke Akademie, het huis van den Burgemeester en die van andere ingezetenen werden eveneens bezet, en zelfs geschiedde ook het schijnt gelijking op verreckende plaatsen der stad. Daarvan is het weilig, toe te schrijven, dat de Politie, afwezen van den aanvang af met allen ijver werkzaam, weinig of niets heeft kunnen doen om het kwaad te keer te gaan, tot dat sterke patrouilles genaderde de stad in alle rigtingen hebben doorkruist, en, door een detachement kassieris anderstrand, langzamerhand de rust hebben hersteld, nadat eenige der belmannen ter beschikking van den regter in verkerde bewaring zijn genomen.

Te middernacht was alles rustig, en wij hopen, dat geen verontoring meer zal plaats hebben, dese dezer voorkeert tot zeer eenige gevolgen zonde kunnen heiden. Kommen het stedelijk bestuur heeft zich in de verplijting getien, dezer morgen te doen afkondigen de navolgende

PUBLICATIE.

BURGERMEESTER en WETHOUDERS van STAD DELFT, in saameling genomen behelende de Opgerechtheid, gister avond gepreld van de buizen van onderscheidene personen, vermaand de goede ingezetenen zich Rustig en Vreedzaam te gedragen, en zich niet in groter getal dan van Vier personen bij stlander op de steun op te houden, kennende de zondeligen, die verder de rust megen willen vernietigen, vercliedt zij, dat de Militaire magt van de middelen welke ter haer beschikking staan, gebruik zal maken om geweld met geweld te keeren.

DELFT, den 23 September 1845. Burgemeester en Wethouders voornoemd, VAN BERKEL. Ter Ordonnantie van dezelve, VANDER COLFF.

Onmiddels doorkruisen op heiden sterke patrouilles, zoo te voet als te paard, de stad, en zijn op vele plaatsen posten aligrest.

Wat in dezen het meeste te betreuren is, is dat de meeste menigte tot dese baldadigheid is overgeplagen, juist op het zelfde ogenblik, dat de Stedelijke Regering met den meesten ijver de behoeven der mindere ingezetenen zich had aangetroken. In de vergadering van den Raad, welke gisteren tot dat einde door den Burgemeester was bijeengevoerd, is ons wij anderzigt zijn, behalven, deszelve te moeten te kennen, een door eenen bijzonder ruime aanblijving voor dezer winter, waarmede spoedig een aanvraag zal worden gemaakt, als door de gehele vrijstelling van alle belasting op de regge en ruggeveel, verlijng almede der beoelzetting op het ruggeveel, terwilj van Stalwoede, door tusschenkomst der meer gepreide, gelegentelijk zal worden gegeven om den ijverigen werkman, gedurende dezer winter, arbeid te verschaffen. Hartelijk wenschen wij, dat dese maatregelen van ons Stads Bestuur, het behoeve delj van hulplietion aan de behoeftigen en de verzekering der openbare rust, zullen treffen.

In het laatst dezer, of in het begin der volgende week, zal aan de buizen der ingezetenen worden roolgeweerd de navolgende Circulaire:

WAARDE STADSGEDOOTEN!

Bij onze Circulaire van den 13 November 1844, bij welke wij ons van UEL hebben gerigt ter bevestiging van geleijde bijdragen, geschikt om den aanblijven van dezer winter te helpen, hebben wij UEL te kennen gegeven, dat na den afloop der werkzaamheden wij UEL zouden bekeken maken met de bestelling diez gelden. Alseerens daartoe over te gaan, brengen wij ter uwer kennis, dat bij ons, ten gevolge diez Circulaire, is ontvangen bij inleeking

Table with 2 columns: Description of expenses and Amount. Includes items like 'Wagens verlijng van de oon door den heer de Haan ten guchelid gegeven', 'Zijn Ed. Gede. vervaardigde naboojing der Reepspoot, in Augustus 1841 buiten de Hoopspoot gestaan behelende', 'Opbevang van een Concert, gegeven door de Zangvereeniging POLYMERIA', 'Van meijster de Leuy, giften van de kinderen op hare Bewaar-school', 'Uit de Boeschen, aan onze buizen geplaatst geweest', 'Aan verclachte boomen, juis, enz.'

Te zamen . . . f2882,24 Voorts hebben wij van Stads wege ontvangen eenen geldelijke bijlage van . . . f1600,00 Terwilj bereijende door de Stad is aangevolcht het stuk had berijden de Bestuur.

Thans overgande met UEL mededeeling te doen van de bestelling diez gelden, hebben wij het genoege UEL kennis te geven, dat aan de afgravingen van de Stads Oudeven en den aanlijng van een gedeelte plantsoenen, door ons zijn kunnen te werk gesteld worden, kanderd personen, valers van gezinnes met drie en meer kinderen, terwilj door ons is uitbeleid:

Table with 2 columns: Description of expenses and Amount. Includes items like 'aan arbeidloon', 'werkliuigen, enz.', 'plantsoenen'.

Te zamen . . . f4644,40 Wij kunnen bij dese mededeeling aan UEL de betwijfeling overbrengen der dankbaarheid van uien, die aan het aangevoren werk zijn geplaatst geweest, en daardoor een eenlij middel van bestaan in den afgevolgen strengen winter hebben kunnen vinden. En wat nu? — Zullen wij het aangevoren werk laten rusten en stiltaan op den ingebogen weg? voorzaker neen! en te meer niet, daar de vooruistigten zich droeverig voor het smelkman vertoonen dan in het vorig jaar, de levensmiddelen in prijs slijgen en het algemeen geworden hoofdzaaklijk verdelj in mindere hoeveelheid is bekeken al zijn.

Op nieuw werden wij om afloop tot UEL, waards Stadsgeooten! om ons weder eenige geleijde bijdragen te willen verschaffen, ten einde in den nadereinden minder den aanblijven van dezer winter te verdringen, werk en verdienste te kunnen geven; zijde het ons voornemen, daartoe voorttegaan met de afgraving en aanleijing der stads wallen tot geschikt in wandelplaatsen. Geene drangredenen voegen wij hierbij; ieder uwer is bekend met de ramp des ijds, met de stand die loraal den ingezetenen van den minderen stand iet; ieder uwer weet dat het pligt is den hulpebehoefden hulp te verleen.

DELFT, den 23 September 1845. J. P. VAN MARSELIS HARTSINCK. R. J. C. METELERKAMP. C. MAAS GEESTERANUS. P. J. VAN DER COLFF VAN ROOGEVEEN.

Te Delft, bij J. DE GROOT, Drucker der Koninklijke Akademie.

'Buitengewone' editie van de Delftsche Courant, 23 september 1845.

De gebeurtenissen op die maandag de 22e kwamen min of meer als een donderslag bij heldere hemel. In de 17de en 18de eeuw waren dergelijke voedselrellen wel vaker in de stad voorgekomen, maar de 19de eeuw was op dit gebied nog zonder precedent. Maar niet alleen in Delft, ook in enkele andere steden was het onrustig. Vrijdag 19 september waren er relletjes uitgebroken in Leiden waarbij van enkele grutters prijsverlaging werd geëist, zaterdag en zondag gebeurde hetzelfde in een paar straten in Den Haag. Daarbij sneuvelden enkele ruiten. En maandagavond was het behalve in Delft, ook onrustig in Haarlem. Overal werden militairen ingezet om de onrust de kop in te drukken, maar in omvang en aggressiviteit spande het oproer in Delft wel de kroon. Nergens was het tot plundering en vernieling op dergelijke schaal gekomen.²

Oorzaak van de rellen was de algemene prijsopdrijving van levensmiddelen, nadat duidelijk was geworden dat de nieuwe oogst van aardappelen zwaar was aangetast door aardappelziekte.

Aardappelen werden eind augustus in korte tijd tweemaal zo duur: 14 augustus werden ze in Delft nog aangevoerd voor de normale prijs van f 2,70 per mud, veertien dagen later kostten ze f 5,50 per mud. De graanprijzen werden daardoor ook meegetrokken: tarwe, dat het gehele jaar door 7 tot 8 gulden per mud had gekost, kostte op 18 september al f 10,10 en rogge f 8,25 per mud in plaats van ongeveer zes gulden, zo blijkt uit de opgaven van de wekelijkse marktprijzen in de *Delftsche Courant*. Ook boekweit en grutten, eveneens veel gegeten volksvoedsel, werden van augustus op september ongeveer anderhalf keer zo duur.

Dit waren de inkooprijzen van de winkeliers en bakkers; de verkooprijzen stegen misschien iets later, maar waarschijnlijk wel iets meer. Het is opmerkelijk dat de woede van het volk zich vooral richtte op bakkers en grutters, meer nog dan aardappelhandelaren.

Voor brood golden door het stadsbestuur vastgestelde officiële maximumprijzen, de zogenaamde 'broodzetting'. Die prijzen stonden tot 17 augustus 1845 al anderhalf jaar op hetzelfde peil: 27 cent voor een pond (= hedendaagse kilo) wit brood. Bruinbrood kostte 24 cent per kilo, ongebuild tarwebrood 19 cent en roggebrood - het armenbrood - 10 cent per kilo. 1 juni 1845 werd voor roggebrood een eerste prijsverhoging toegestaan. Het ging van 10 naar 11 cent. Op 17 augustus, bij het begin van de aardappelschaarste, mochten alle soorten brood één cent duurder worden, en 21 september, aan de vooravond van de rellen, nogmaals. Roggebrood kostte op de dag van het oproer dus 30 procent meer dan enkele maanden daarvoor, en die prijsstijging was relatief veel groter dan van de luxere soorten brood.³

Bovendien is de vraag in hoeverre aan die maximumprijzen in die dagen de hand werd gehouden, want de controle leek niet al te fel. Dat werd na de rellen wel anders: verscheidene bakkers werden sindsdien veroordeeld omdat ze met het gewicht van de broden hadden geknoeid.⁴ Toevallig had de gemeenteraad de middag voor de rellen nog vergaderd en bij die gelegenheid een rondschriften van de gouverneur van de provincie besproken over 'het nemen van maatregelen ter voorziening in het gemis aan aardappelen'. De gedachte aardappelen of andere levensmiddelen voor rekening van de stad in te kopen en tegen gereduceerde prijzen aan behoeftigen ter beschikking te stellen werd afgewezen. Zoiets zou alleen maar de prijzen opjagen en de middenstand benadeln. De raad besloot te volstaan met het uittrekken van achtduizend gulden voor de jaarlijkse soepuitdeling in de winter en het tijdelijk opschorten van de stedelijke opcenten op de belasting op roggemeel per 15 oktober.

Na de rellen besloten B&W haastig de belastingverlaging op rogge nog diezelfde week te laten ingaan, zodat de laatste cent opslag op het roggebrood weer ongedaan gemaakt kon worden. De soepuitdeling (meestal bonen- of erwtensoen) zou die winter ook een maand vroeger beginnen dan gewoonlijk: de uitdeling zou per 1 november aanvangen en de belangstellenden konden zich daarvoor al op 6 en 7 oktober laten inschrijven, zo werd aangekondigd.

Ordemaatregelen

Voor het overige besloot het stadsbestuur bij alle bakkers en grutters onmiddellijk twee grenadiers in de winkel te plaatsen 'ter voorkoming dat geen brood of grutten als andersints zonder betaling gevorderd wordt'.⁵ Ook elders was volop militair vertoon in de stad, 'zowel patrouilles te voet als te paard', en gold een samscholingverbod voor meer dan vier personen. Verscheidene gebouwen werden onder voortdurende bewaking gesteld, waaronder het stadhuis en het kantoor der Rijksbelastingen. Enkele dagen later kreeg het stadsbestuur bovendien van de minister van Oorlog het aanbod om twee kanonnen van zes pond op het marktplein te plaatsen. Dit geschut behoefde niet meer in actie te komen. Het college van B&W dat in die week tweemaal daags vergaderde, kon elke bijeenkomst opgelucht vaststellen 'dat alles rustig is in de stad'. Daarvan werd elke keer onverwijld bericht gezonden aan de gouverneur. Enige opschudding ontstond er zaterdag toen de commandant van de hoofdwacht 's ochtends vroeg een stuk papier ontdekte op een lantaarnpaal op het midden van het marktplein, waarop stond:

'dat het brood moest afslaan, de belastingen verminderd of de stad in brand gestoken en zeker iemand aan stukken zou worden gehakt'. Het werd in snippers aan de autoriteiten getoond, want het bleek moeilijk los te krijgen. Het stadsbestuur nam onmiddellijk nieuwe maatregelen: de commissaris van politie kreeg opdracht gedurende het weekend de sluitingstijden van de herbergen scherp in de gaten te houden.⁶ De *Delftsche Courant* deed op haar manier haar best om de gemoederen te bedaren: bij het ter perse gaan van de speciale oproer-editie was toevallig juist het verslag gereed van de weldaden van de Commissie voor Werk en Verdiensten voor den Behoeftigen Ambachtsman. Tijdens de vorige, uitzonderlijk strenge, winter had deze commissie onder de burgerij geld ingezameld om een deel van de stadswallen bij de Oostpoort te laten afgraven en daar een plantsoen aan te leggen. Daarmee had zij een honderdtal werkloze vaders van meer dan drie kinderen aan wat broodnodige inkomsten geholpen. Het project was zo'n succes geworden dat de initiatiefnemers voornemens waren het de komende winter voort te zetten. De gelegenheid werd nu aangegrepen om tot nieuwe giften op te wekken.

Drie weken later wijdde de krant een redactionele bespiegeling aan de beschuldigingen van **woekerwinsten** (vet gedrukt) door grutters en winkeliers in levensmiddelen, waarin 'velen behagen schijnen te scheppen'. Zulke beschuldigingen waren, volgens de krant, volstrekt bezijden de waarheid. Integendeel, er waren zelfs handelaren die hun waren beneden de inkoopprijs van de hand deden. De informatie voor het artikel was afkomstig van een pleitnota die de door het oproer getroffen handelaren aan B. en W. hadden gestuurd om hun straatje schoon te vegen en een vergoeding te claimen voor de geleden schade. Noch B&W, noch de raad achtten het echter raadzaam op die claims in te gaan. Om toch een gebaar te maken besloten B&W de plaatselijke krant de opdracht te geven een artikel te plaatsen op basis van de aangedragen informatie (zo ging dat toen kennelijk).⁷

Belastingen

Dat het kantoor van de Ontvanger der Rijksbelastingen ook tot de panden behoorde die zorgvuldig werden bewaakt, was niet toevallig. Incidenten bij de belastingheffing hadden reeds in het voorafgaande jaar tot ernstige spanningen geleid. Zo meldde de gouverneur van de provincie in zijn jaarverslag aan de Koning over 1844: 'De invordering der belastingen gaat vrij geregeld, nochtans gaat die der personele belasting hier en daar met zwarigheden gepaard en schijnt deze belasting meer en

meer moeilijkheid in de inning te ontmoeten [...] Mijne tusschenkomst is noodig geweest, om eene al te strenge invordering dier belasting in de stad Delft te temperen ten einde onlusten of ongenoegen en klagten tegen de regering voor te komen, zijnde aldaar gedurende de maand December, op eenen tijd, dat door felle vorst alle verdiensten nagenoeg stil stonden, door de administratie bij verschillende schamele ingezetenen executoriaal arrest op hun onbeduidend mobilair geleghd, waardoor eene spanning en opgewondenheid was ontstaan, welke verdere vervolging tot opschudding had kunnen aanleiding geven.⁸

Ook de verhoging van de accijns op geslacht, die de vleesprijzen verhoogde, was niet best gevallen. De zwaarte lokte uit tot illegaal slachten. Twee dagen voor het oproer, op 20 september, was daarover nog een rel geweest op de Gasthuislaan, waar de 38-jarige Jan Staalman, sjouwer en koedrijver belastingambtenaren 'onder onbeschofte brutaliteiten en vervloekingen' de toegang had geweigerd toen ze kwamen controleren op illegaal slachten.⁹ Een delict, waarvoor de man al eerder met de justitie in aanraking was geweest. Vlees eten kon een groot deel van de bevolking zich niet dagelijks permitteren. Toch was het in arme huishoudens niet ongebruikelijk voor een paar centen een big te kopen, met afval vet te mesten en deze wandelende spaarpot bij het aanbreken van de winter te slachten. De kosten van de accijns waren echter zo hoog dat ze vaak al een derde van het vlees kwijt waren om de belasting te vergoeden.

Een maand na de rellen, 24 oktober, werden de bijzondere ordemaatregelen ingetrokken, al hield het garnizoen nog een piket van 24 man ter beschikking van de Commissaris van Politie. Toen alles achter de rug was, besloten de agenten C.J. Capelle, N. van Eijdsden en P. Metzelaen de stoute schoenen aan te trekken en, in verband met de dure tijden, opslag te vragen van hun jaarwedde van 300 naar 350 gulden.¹⁰ Een gedurfd voorstel, want het optreden van de politie in de recente troebelen werd niet alom bewonderd. Aangevallen handelaren hadden zich beklaagd over de trage bijstand, en de burgemeester had in de raad kritische vragen hierover niet resoluut van de hand gewezen. Hij had beloofd commissaris mr. A.G. Tegel nader rapport te vragen, die daarop wrevelig, maar weinig inhoudelijk had gereageerd.¹¹

Misschien was de gedachte dat de politie elders sneller en adequater was opgetreden niet geheel ongegrond, al kan men zich afvragen wat er viel uit te richten met een corps van vier agenten op 17.000 inwoners. Waarschijnlijk werd de twijfel over het optreden ook gevoed door de wetenschap dat de commissaris en zijn politiecorps al eerder in opspraak waren geweest.

In 1842 had namelijk de minister van Justitie, Van Hall, aan de gouver-

neur van de provincie, medegedeeld dat hij zich zorgen maakte over de toestand van het Delftse politiewezen. Hij had vernomen dat in Delft een bekende moordenaar verbleef, die bij verstek veroordeeld was en aldaar door de politie ongemoeid werd gelaten. De man zou er wonen 'met vrouw en jaarlijks toenemend kroost, drijft er sluikehandel en is veeleer een schrik voor de politie dan deze voor hem'.¹² De minister had het toen hoog tijd geacht dat de commissaris, die meer tijd in de residentie doorbracht dan op zijn post, ernstig over zijn plichtsverzuim zou worden onderhouden en dat de dienstdoende agenten zouden worden vervangen door betere krachten, zodat in Delft niet langer 'zoo schandelijk de spot zou worden gedreven met de openbare magt'. Het gevolg was geweest dat na veel vijven en zessen de agenten ontslagen waren en vervangen door vier nieuwe, die in het vervolg een uniform moesten dragen en hun schamele beloning niet meer mochten aanvullen door te leuren met almanakken en nieuwjaarswensen. Alleen de commissaris was blijven zitten, omdat de burgemeester niet bereid was deze held uit de Tiendaagse Veldtocht tegen de Belgen te laten vallen, tenzij hem een betere baan in het vooruitzicht werd gesteld. Dit ondanks zijn 'gebrek aan moreel overwicht op de ingezetenen', zoals de burgemeester erkende.

Armenkerk

Op de bewuste avond van het oproer, 22 september 1845, vergaderde ook de kerkeraad van de Hervormde Kerk. De vergadering was al eerder belegd. Ter tafel kwam een voorstel 'tot oprichting eener afzonderlijke godsdienstoefening voor behoeftigen', in navolging van soortgelijke activiteiten elders (onder andere in Rotterdam). In hoeverre het idee die avond als een *deus ex machina* in de vergadering kwam, is niet helemaal duidelijk. In ieder geval kreeg het onder de toenmalige omstandigheden vleugels. Het voorstel hield in om in de statige Oude Kerk een apart spreekgestoelte en banken te plaatsen waar elke zondag een speciale dienst gehouden zou kunnen worden voor de bedeelden van de Kamer van Charitaten (de stedelijke armenzorginstelling, waarin ook de hervormde diaconie vertegenwoordigd was). Bij de organisatie zouden ook de regenten van de Kamer worden betrokken, zodat zij hun 'vermogen-den invloed' zouden kunnen aanwenden om één en ander tot een succes te maken.¹³

'Het is overbodig U te herinneren, welk eene schare van armen zich aan de gewone zamenkomsten der Gemeente onttrekt. Zijn er loffelijke uitzonderingen met blijdschap op te merken, verre de meesten verschijnen

De eerste Dienst in de Kerk in de Schoolsteeg, hoofdzakelijk bestemd voor de Bedeelden der Kamer van Charitaten, zal plaats hebben op Zondag 9 Mei 1847, des namiddags ten half drie ure, en vervolgens elken Zondag op hetzelfde uur. De Regenten van genoemde Kamer vleijen zich, dat de kennisgeving hiervan zal voldoende zijn, om de Bedeelden en hunne huisgezinnen tot eene getrouwe bijwoning van de Diensten in voorschrevene Kerk op te wekken, zonder dat men zal behoeven bedacht te zijn op middelen, om die Bedeelden meer opzettelijk tot de vervulling hunner pligten ten deze te bepalen; van wege Regenten der Kamer van Charitaten zal een oplettend toezigt worden gehouden, of de Bedeelden hierin aan eene billijke verwachting beantwoorden.

Briefje, zoals dat aan de bedeelden van de Kamer van Charitaten werd uitgereikt ter gelegenheid van de opening van de 'Armenkerk' (GAD, Archief N.H. Kerkeraad Delft, nr. 33)

zelden, velen nimmer in het Huis des Heeren. Zij zijn daardoor vreemd aan de Gemeente of stellen op haar lidmaatschap voor zich zelven en voor de hunnen weinig prijs. De ondervinding leert het met treurige kracht, welke jammerlijke gevolgen deze nalatigheid met zich voert. Wij wenschen, zoo veel in ons is, dit kwaad te stuiten, velen tot de gemeenschappelijke verheerlijking van God en den Zaligmaker terug te brengen, door allen de gelegenheid daartoe gemakkelijk en uitlokkend te maken, althans aan allen het voorwendsel te ontnemen, dat zij, met hunne schamele kleeding niet durven noch kunnen opgaan ter aanbidding en zich neerzetten in de rijen der meer goeuden. Er is wel geen ander middel om deze en dergelijke hindernissen weg te nemen dan de oprichting eener armenkerk', schreef de kerkeraad aan de Kamer van Charitaten.¹⁴

De regenten van de armenkamer reageerden welwillend, maar het college van kerkvoogden, de notabelen die de fondsen en gebouwen van de kerk beheerden, had ernstige bedenkingen tegen de voorgestelde plek in het koor. Dat college dacht eerder aan een hoekje in de noordbeuk.¹⁵

Na een indringend gesprek kwamen de heren predikanten en kerkvoogden tenslotte tot de conclusie dat zoiets weinig inspirerend zou werken en dat de zaak grootser moest worden aangepakt: er moest maar een heel aparte nieuwe kerk komen voor de armen. Vlak voor Kerst kregen de gelovigen deze blijde boodschap - tevens de eerste oproep tot milde giften: 'Immers, Gij betoondet U altijd overvloedig in de liefde en inzonderheid gaaft gij mild en ruim ter voorziening in de stoffelijke of tijde-

lijke behoeften onzer Armen. Gij zult ook nu wederom een offer brengen willen om derzelver geestelijke of eeuwige belangen te helpen bevorderen; te meer, daar gij met ons en met de Armen, ook voor de algemeene rust der maatschappij, daarin een gelijk belang hebt; want indien tot behoud dier rust eenig middel heilzaam medewerken kan, dan zal het bij de toenemende bevolking en armoede, zeer zeker de vermeerderde en verbeterde zedelijke en godsdienstige opleiding der groote menigte wezen, welke met de eerste eenen gelijken gang houden moet, om ons eene stille en vreedzame inwoning te waarborgen'. De oproep eindigde met de hoop dat door het stichten van een apart kerkgebouw voor de armen 'wij ons opnieuw vereenigen in den geest, den geest der Christelijke liefde.'¹⁶

De actie had in eerste instantie matig succes. Ongeveer een derde van de lidmaten (571) reageerde, en tekende gezamenlijk in voor een bedrag van 4837 gulden, iets minder dan de helft van wat nodig was.¹⁷ Waar de nieuwe kerk moest komen te staan, was overigens nog niet duidelijk. Na 'vele pogingen' kwamen de kerkvoogden uiteindelijk op 12 februari bij de Kamer van Charitaten met het verzoek een deel van haar grond af te staan aan de zuidzijde van de Schoolstraat, op de hoek van de huidige Phoenixstraat, waar ooit het in 1811 gesloopte oudeliedentehuis had gestaan. Dertig jaar later zou een onderzoek uitwijzen dat niet de Kamer, maar de gemeente Delft juridisch eigenaar was van deze grond.¹⁸

Daar de eerste inschrijving niet 'tot de gewenschte hoogte geklommen' was, besloot de kerk een tweede opwekking te sturen, waarin ze nogmaals haar zorg uitsprak dat 'in vele huisgezinnen niemand de prediking des Evangelies hoort, ja!, dat uit gansche buurten slechts enkelen zich kerkwaarts begeven.' En 'hoe in die kringen, als jaren bij jaren, de ene dag den anderen is gelijk geweest, eene onkunde heerscht, die verbaast; eene verwildering, die diep bedroeft.'¹⁹

Op 10 juni 1846 werd het kerkgebouw met 700 zitplaatsen aanbesteed voor 11.500 gulden. Op 27 maart 1847 mocht de burgerij het bezichtigen en kon zij nogmaals een duit in het zakje doen. De eerste dienst voor de armen was op 9 mei 1847. De Kamer van Charitaten had om 'haare moreele invloed aan te wenden' onder de bedeelden briefjes uitgereikt met de volgende tekst: 'De Regenten van genoemde Kamer vleijen zich, dat de kennisgeving hiervan zal voldoende zijn, om de Bedeelden en hunne huisgezinnen tot eene getrouwe bijwoning van de Diensten in voorschrevene Kerk op te wekken, zonder dat men zal behoeven bedacht te zijn op middelen, om die Bedeelden meer opzettelijk tot de vervulling hunner pligten ten deze te bepalen; van wege Regenten der Kamer van Charitaten zal oplettend toezigt worden gehouden, of de

Bedeelden hierin aan eene billijke verwachting beantwoorden.²⁰ Zes weken duurde deze vriendelijke houding. Toen stelde de president van de Kamer vast dat de opkomst 'zeer in het ooglopend verminderd was' en vroeg zijn mederegenten of het geen goed idee zou zijn: 'om de bedeelden van kaartjes te voorzien, met den stempel der Kamer van Charitaten om bij het inkomen der Kerk uit te reiken, ten einde die bij het afhalen hunner wekelijksche bedeling in te leveren'. Dat voorstel werd met algemene stemmen aangenomen.²¹

De naam 'Armenkerk' heeft overigens nooit ingang gevonden in Delft. Eigenlijk al sinds de ingebruikneming raakte de kerk ingeburgerd als de 'Schoolstraatkerk'.

Het proces

Precies een jaar na het oproer, op 24 september 1846 kwam het tot een omstreden proces tegen de arrestanten van de rellen in Delft en Den Haag. De zaak droeg een sterk politiek karakter. Justitie had zich namelijk beijverd om een aantal schrijvers, uitgevers en drukkers van zogenaamde miniatuur-couranten of politieke pamfletten - genaamd *De Ooyevaar*, *De Haagsche Miniatuur Nieuwsbode*, *De Vaderlander* en *De Ontwaakte Leeuw* - aan te wijzen als de aanstichters en de ware schuldigen van het oproer. Dat was voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant* reden het proces met argusogen te volgen. Deze liberale krant beschouwde deze gerechtelijke activiteiten als een aanval op de vrijheid van drukpers. Zij deed vrijwel woordelijk verslag van de zittingen en trok daarvoor vele strekkende meters krantepapier uit.²² Uit de daarin geciteerde getuigenverhoren kunnen we over de toedracht van de rellen in Delft nog vele gedetailleerde bijzonderheden vernemen. Zo verklaarde grutter J. Smits Pz. onder meer dat hij die maandagavond omstreeks acht uur gewaarschuwd werd dat er 'een groote menigte volks razende en tierende op zijn huis (aan de Geer) aankwam, waarop hij het geraden heeft geoordeeld de deuren, alsmede de blinden voor de ramen van zijnen winkel te sluiten; dat slechts even daarna de volksmenigte voor zijn huis is aangekomen en alle zijne glasruiten met zooveel geweld en onstuimigheid heeft ingeworpen, dat de blinden voor de deur aan stukken naar beneden zijn gevallen'. Toen de menigte na tussenkomst van de militairen was verdwenen, merkte hij dat één van de verdachten de sleutel van zijn deur achterover had gedrukt. Deze kwam hem later terugbrengen, maar eiste in ruil daarvoor geld. Hij gaf hem tien cent. Later kwam de man nog eens terug en eiste gort en paardebonen, waarvan hij twee kop zou hebben gegeven.

Het verhaal werd door verschillende getuigen bevestigd. Eén van hen vertelde dat hij uit nieuwsgierigheid was komen kijken en had gezien 'dat eenige vrouwen flesschen met jenever bij zich hadden, waaruit zij volle bierglazen inschonken en uitdeelden, om het gepeupel aan te zetten.' Bakker F. Smit verklaarde dat hij had geprobeerd plundering af te kopen door al het brood wat hij in huis had op straat uit te delen, maar dat niettemin enkele ruiten en horren aan diggelen waren gegaan. Fors uit de hand gelopen was tenslotte wat er gebeurde bij winkelierster Van Baarschot op de hoek van de Verwersdijk en de Van der Mastenstraat, die aardappelen verkocht, maar ook kruidenierswaren en breinaalden. Ook daar gingen de ruiten eraan en werden de blinden en de kruishouten verbrijzeld met een koperen gordijnroede uit de winkel. Binnen haalden enkele lieden de centenbak leeg en smeten goederen op straat, waar ze door de menigte werden opgeraapt. Zes weken na het oproer bood zij via een advertentie in de *Delftsche Courant* weer een 'Puik van Aardappelen' aan uit het Koninkrijk Pruisen.

Bakker J. van den Boogerd had zich met vrouw, kind en dienstmeid verstoppt in de bakkerij toen om een uur of tien zijn ruiten en blinden aan de beurt waren. Een aantal jongens klom zijn winkel binnen en nam 46 roggebroden mee. Buiten had iemand, 'gekleed in een vuil grijs buis en lompen', de broden aangepakt en onder de uitroep 'Brood, brood, hongersnood!' aan het volk uitgedeeld. Juist toen de jongens naar de centenlade wilden grijpen, kregen ze de waarschuwing: 'Daar komt de wacht aan.' Fabrikant P.E. van der Mandele, die aan de overkant woonde, was naar buiten gekomen om te kijken of hij iemand kon herkennen. Hij wist een van de verdachten aan te wijzen als de man die het brood uitdeelde. Opmerkelijk was zijn verklaring dat er twee 'welgeklede' heren tussen het gepeupel zouden hebben gestaan, die hem vroegen 'of hij er ook bij hoorde' en hem aanrieden zich te verwijderen. Deze verklaring leek aan te sluiten op het verhaal van een van de verdachten die beweerde dat hij niets gedaan had, maar wel 'van de heeren die geld uitdeelden, ook geld ontvangen te hebben, omdat anderen dat ook aannamen.' Een andere verdachte zou voor het huis van grutter Engelbregt aan het Oosteinde geroepen hebben 'Wie geeft mij een stuiver? Dan sla ik de ruiten in' en vervolgens zijn klomp door de ramen gegooid te hebben.

Een concreet verband tussen het oproer en de genoemde blaadjes viel evenwel niet te bewijzen. Ook politiecommissaris Tegel kon op dit punt eigenlijk alleen maar ontlastende verklaringen afleggen. Hij had de gedagvaarde schrijvers Meeter en De Haas nooit in Delft gezien en verklaarde ervan uit te gaan dat 'de ongeregelde heden niet van hunnent-

wege zijn veroorzaakt of aangezet', aangezien ze volgens hem op meerdere plaatsen in de stad tegelijkertijd waren uitgebroken. Het enige wat hij tegen de 'Ooievaars en miniatuurbodes' kon inbrengen, was dat zij vrij algemeen gelezen werden en dat hij ze 'voor heel schadelijk' hield. Het blad *De Ontwaakte Leeuw* had hij niet gesignaleerd. Dat laatste was ook niet mogelijk, want dat blad beschreef het oproer en kon dus pas nadien zijn verschenen, maakte de schrijver Eillert Meeter de rechter duidelijk.

Het resultaat van de rechtszaak was dat de schrijvers, drukkers en uitgevers, allen Hagenaars, bij gebrek aan bewijs op 15 oktober 1846 werden vrijgesproken. Volgens Meeter zou het proces zo lang op zich hebben laten wachten, omdat Justitie de zaak opzettelijk zou hebben gerekt, toen haar duidelijk werd dat er geen eer aan de zaak viel te behalen, schrijft hij in zijn memoires *Holland, Kranten, Kerkers en Koningen*.²³ Zo kon zij haar afgang nog even uitstellen en bovendien een aantal lastposten zo lang mogelijk buiten spel zetten. Ook tegen de andere Haagse arrestanten kon weinig worden bewezen: één werd vrijgesproken en de twee anderen kregen lichte straffen.

De Delftenaren werden echter allen zwaar gestraft. De vier volwassen mannen (D. Elferink, A. Schonnenburg, M. Luureman en J. 't Hoen) werden wegens plundering en vernieling veroordeeld tot tepronkstelling, alsmede 5 tot 7 jaar cel en honderd gulden boete. Drie jongens (J. Bauer, N. Ooykaas en P. Goeyer) kregen 20 maanden tot 3 jaar cel en honderd gulden boete.

De enige vrouwelijke verdachte, Maria van den Hoogen, werd ondanks 'harer jeugdige jaren' veroordeeld tot vier jaar cel en honderdvijftig gulden boete, wegens haar vooraanstaande rol in de gewelddadige plundering van de winkel van vrouw Van Baarschot en het ingooien van ruiten bij grutter A. Perk.

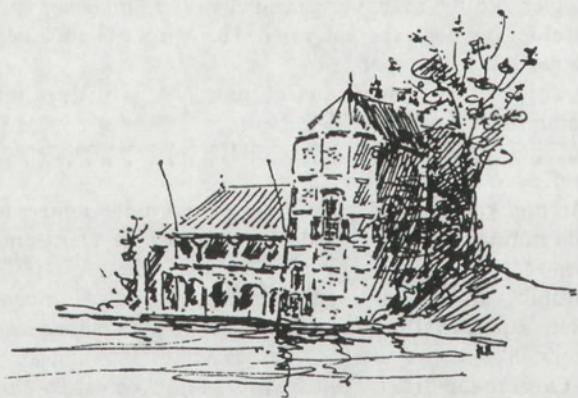
Noten

ARA = Algemeen Rijksarchief, Den Haag

GAD = Gemeentearchief Delft

1. P.A. de Genestet in *De Mailbrief* uit november 1858, zie De Genestet, *Complete gedichten*, uitgegeven door H.L. Oort, Amsterdam 1910, blz. 231.
2. Berichten uit de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in de week van 22 tot 28 september 1845.
3. GAD, Stadsarchief afd. I nr. 980, Broodzettingsregister 1640-1849.
4. Op 25 oktober 1845 werd bakker J.J. van der Struif op de Molslaan veroor-

- deeld door het kantongerecht; 25 november H.J. Vaders op het Vrouwjutteland en in 1846 bakker Stello aan de Oostvest en bakker Köhler op de Gasthuislaan. ARA, Kantongerecht Delft, Vonnissen 1845/1846.
5. GAD, Notulen B&W, 23 september 1845, vergadering 5 uur 's middags.
 6. GAD, Notulen B&W 27 september 1845.
 7. GAD, Notulen B&W 10 oktober 1845.
 8. *Rapporten van de Gouverneurs in de Provinciën 1840-49* III, uitgegeven door A.J.C. Rüter, Utrecht 1950, blz. 177, Rapport 369 van 31 maart 1845.
 9. ARA, Arrondissementrechtbank 's Gravenhage, Vonnissen 327 en 328 van 18 december 1845.
 10. GAD, Notulen B&W 28 november 1845.
 11. GAD, Bijlage N862/863 bij notulen B&W 17 oktober 1845.
 12. Zie J. Rogier, 'Politie in de vorige eeuw', in *Het Binnenhof* van 2 juni 1959.
 13. GAD, Archief van de Kerkeraad van de Hervormde Gemeente, Notulen van de Kerkeraad 22 september 1845.
 14. GAD, Archief van de Kamer van Charitate, bijlage bij de notulen: brief van de kerkeraad d.d. 1 oktober 1845.
 15. GAD, Archief van de Kerkeraad van de Hervormde Gemeente, no. 33, Stukken betreffende de Armenkerk.
 16. GAD, Archief van de Kerkvoogdij der Hervormde Gemeente, bijlage no. 553 bij de notulen van 1845, Gedrukte brief aan de Gemeenteleden d.d. 3 december 1845.
 17. GAD, Archief van de Kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente, bijlage bij de notulen van 1845, Intekenbiljetten van de inzameling ten bate van de Armenkerk.
 18. Zie D.P. Oosterbaan in het *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond*, 1966.
 19. GAD, Archief van de Kerkeraad van de Hervormde Gemeente, no. 33, Stukken betreffende de Armenkerk.
 20. GAD, Archief van de Kerkeraad van de Hervormde Gemeente no. 33, Stukken betreffende de Armenkerk.
 21. GAD, Archief van de Kamer van Charitate, notulen 16 juni 1847.
 22. *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 24 september tot en met 15 oktober 1846.
 23. E. Meeter, *Kranten, Kerkers en Koningen, Nederlandse uitgave*. - Amsterdam, 1966, blz. 249 (Oorspronkelijk gepubliceerd in het Engels in 1857 onder de titel: *Holland, Its Institutions, Its Press, Kings and Prisons*)

De Sint-Huybrechtstoren: van verdedigingswerk tot clubgebouw

A.W. Heijting

De Sint-Hubertus- of Sint-Huybrechtstoren, een van de laatste drie waltorens die Delft nog kent, heeft een lange en bewogen geschiedenis. Toen Delft op 15 april 1246 stadsrechten kreeg was het stadsgebied nog zeer beperkt. In de jaren daarna werd de stadsvrijheid in een aantal fasen uitgebreid, de grootste officiële uitbreiding van het stedelijk rechtsgebied geeft het stadsrecht van 1355 met een stadsbuitengracht, die tot op heden nog gedeeltelijk aanwezig is. Het tracé van het gedeelte Provinciaal Kanaal tussen de Tweemolentjesvaart en de Oostpoort is sindsdien niet gewijzigd. In 1355 werden bij de genoemde stadsuitbreiding twee stadspoorten gebouwd, die na het beleg van de stad in 1359 door ruwaard Albrecht van Beieren op diens bevel werden afgebroken. In 1394 gaf hij - hij had geld nodig en Delft was rijk - toestemming haar poorten te herbouwen. Echter pas na 1449 tijdens de regering van Philips van Bourgondië, mochten de Delvenaren ook muren en waltorens bouwen; men kwam er pas in de 16de eeuw mee gereed. In totaal werden zes grote en twee kleine poorten alsmede 22 waltorens gebouwd. Tussen de Haagpoort (aan het einde van het Noordeinde) en de Koepoort verees een achttal torens, Sint-Andries, Sint-Joosten, Sint-Stevens, Sint-Anna, Sint-Clara, Sint-Hubertus, Sint-Joris en de Rietveldse toren. De Sint-Hubertustoren ontleent zijn naam aan het jagers- of Sint-Hubertusgilde, dat op zijn beurt herinnert aan de omstreeks 655 geboren en op 30 mei 727 te Tervuren overleden Sint-Hubertus, bisschop van Tongeren-Maastricht; een volksheilige die sinds de 10de eeuw vereerd werd als patroon van de jagers. Zijn feestdag is 3 november.

De Sint-Huybrechtstoren bevatte drie ruimten boven elkaar: een overwelfde ruimte onderin (voor opslag van wapens e.d.), een tussenverdieping en een bovenverdieping. Van daaruit kan door de schietgaten worden geschoten. De onderste ruimte is via een gang door de wal bereikbaar.

De toren bleek eind 15de eeuw belangrijk te zijn, getuige een beschrijving uit die tijd: 'de waltoorn, dewelke outtyds tot groote versterking der Stad diende, is met twee dubbele deuren voorzien, van welken de twee binnensten met koper beslaagen zyn. De vensters zyn ook allen dubbel.

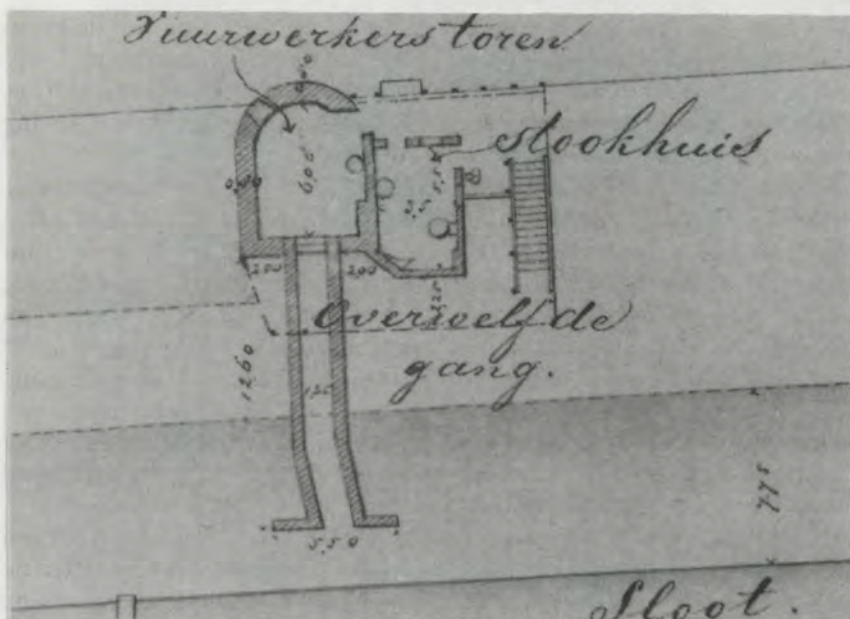
Van binnen onderwelfd om beter tegen den bliksem en andere rampen beveiligd te zyn. Den Hengels, Traliën, Windyzers, Slooten, Sleutels ende meeste gereedschappen zyn van koper, dat geen vuur geeft, gemaakt.'

Eind 16de eeuw raakten vele torens door de gewijzigde oorlogsvoering - dikke muren waren niet langer bestand tegen het geweld van het buskruit - in verval. Zo ook is het met de Sint-Huybrechtstoren gegaan; in 1589 werd hij onbruikbaar verklaard. Als touwslagerij (een lijndraaiers-huisje) en later als pakhuis en opslagplaats deed de toren verder nog wel dienst als verzamelplaats bij brand. Volgens een keur uit uit 1589 moesten bewoners van de Vlamingstraat boven de 18 jaar en niet schutter zijnde zich bij brand begeven naar de toren, de 16de loopplaats, om zich te melden bij hun hoofdman Cornelis Adriaansz. van der Meer met zijn kwartiermeesters Jan Jansz. Bout (verversknecht), Gosen Gerritsz. (korenmeester) en Simon Jansz. (leertouwer).

Op den duur werd het onderhouden van de poorten en torens voor de stad een te zware last zodat in 1773 door burgemeesters het volgende besluit wordt genomen: 'Bij Haar Ed. Groot Agtbaren, in agting zynde genomen, dat de Toorens aan Stadvesten, welke of voor een geringe prys verhuurt, of zelfs gratis bewoont werden, van tyd tot tyd zeer importante Reparatiën komen te vereyschen, welke reparatiën jaarlyks om de oudheid der selve gebouwen staan te vermeerderen, en dat dus tot merke-lyke menage zouden strekken, dat de voorn. Toorens als van geen de

1. Pentekening Sint-Huybrechtstoren (archief DDS)

2. Plattegrond vuurwerkerstoren anno 1834 (Algemeen Rijksarchief)

allerminste nuttigheyt zijnde, en tyd en zylen wierden weggebrooken; Is by Haar Ed. Gr. Agthb. goed gevonden ende verstaan dat de gemelde Toorens niet verder zullen worden gerepareerd, en dat by overlyden of te verhuysen van de Jeegenswoordige bewooners van dien deselve werden geamoveerd, en de afbraak daarvan ten profyte van de Stad zal worden verkogt. Ende zal copie deezes werden ter hand gesteld aan commissarissen van Stads Fabricage, omme te strekken tot hunlieden narigt. Gedaan by de Heeren allen, den 9 Nov. 1773.'

Drie torens, de Sint-Anna, de Sint-Clara en de Sint-Huybrechtstoren, bleken meer waarde te bezitten en vielen niet onder dit besluit. Zo bleef onze toren behouden. Voor 50 gulden per jaar werd de toren verhuurd aan de Staten van Holland. Als onderdeel van het gebouwencomplex van de Pyrotechnische Werkplaats aan de Paardenmarkt waar vuurpijlen, lichtkogels e.d. werden gemaakt, deed de toren dienst als veilige huisvesting: er werden o.a. brandkogels vervaardigd en er werd met andere ontplofbare vloeibare stoffen gewerkt. Deze bestemming bleef zo tot de Franse tijd in het begin van de 19de eeuw.

Toen men de vervaardiging van brandkogels in de winter van 1813/14 wilde hervatten bleek dat de Fransen de toren aardig hadden ontmanteld. Deuren, palissaden, koperen bekkens en werktuigen waren door

hen meegenomen. Dat er van Rijksweg na de bevrijding van de Franzen toch behoefte was aan de toren bleek uit de verkoop ervan op 1 september 1814 door de Gemeente Delft aan het Departement van Oorlog. De bedongen prijs bedroeg *f* 50,- inclusief '... een stuk van de deréving der wal zuidwaarts op lang Zes Roeden'.

De toren werd weer hersteld. In de *Conditien en Bestek Laboratorium voor Brandkogels* d.d. 7 oktober 1814 wordt voor de eerste maal melding gemaakt van de ondergrondse gang uitkomende onder in de toren: 'Eindelijk in de Sortie of Doorgang zal hij (de aannemer) een Gedeelte Straat vernieuwen groot honderd Vier en Zestig Vierkanten Voeten van IJsselplaverij op zijn kant in Basterd Tras.'

Een bestek van 8 augustus 1821 geeft wat meer informatie over de gang: 'Ter vervanging van de oude ingestorte en voor het grootste gedeelte opgeruimde gemetselde doorgang in de Wal achter de Rijksschool der Artillerie en Ingenieursschool zal ter zelfde plaats worden herbouwd een nieuwe gemetselde doorgang circa acht Ellen wijd in den dag.'

Achter de wal was de doorgang voorzien van een deur met daarvoor een loopbrug over het daar destijds gelegen slootje. Eind 19de eeuw werd de bovenste verdieping van de toren verwijderd. Toen de Pyrotechnische werkplaatsen naar de Hembrug waren overgebracht had de toren zijn functie voor het Rijk verloren. De minister van financiën besloot dan ook de toren publiekelijk te verkopen. Om te voorkomen dat de toren in particuliere handen zou vallen, besloten B&W van Delft op 16 maart 1904 de toren voor de som van *f* 300,- terug te kopen. Na de officiële koop op 13 mei 1914 werd er door de gemeente, ondanks dat zij dat bij notariële akte verplicht was, niet meer naar de toren omgekeken. De toren raakte snel in verval en werd een waar eldorado van ratten en ander ongedierte.

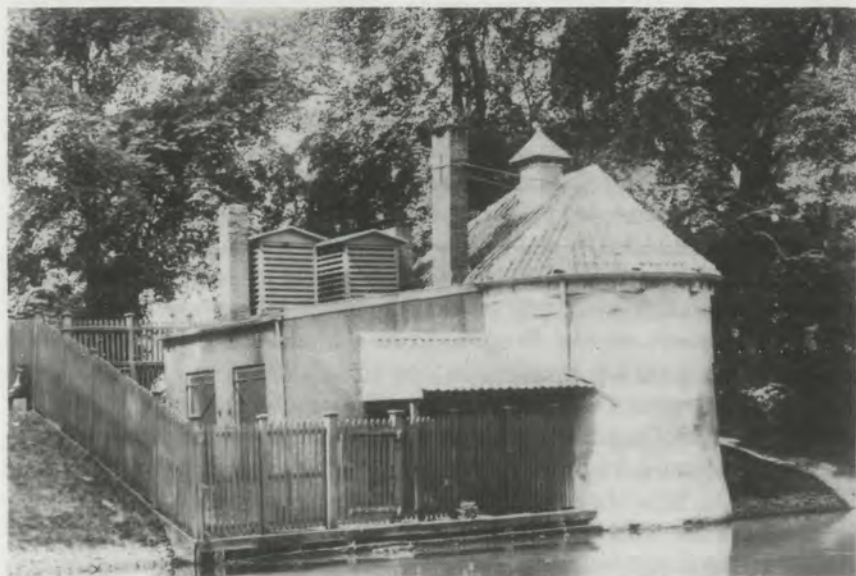
Daar komt in juni 1914 een einde aan.

In het jaar daaraan voorafgaande was de toren in de belangstelling gekomen van de roeivereniging 'De Delftsche Sport', in de volksmond DDS genaamd. Deze vereniging was vanaf 1885 gehuisvest in twee loodsen aan de Wateringsevest, daar waar thans de onderdoorgang van het spoorwegviaduct is (Kampveldweg). Door het groeiend aantal leden, het gebrek aan sanitaire voorzieningen en het gebrek aan voldoende botenberging was de vereniging op zoek naar een ander clubgebouw. Zo komt het dat men interesse kreeg in de vervallen waltoren. Het bestuur van DDS wendde zich tot B&W met het verzoek de toren te mogen kopen, om daarna op die plek een nieuw clubhuis te kunnen bouwen. B&W gaan accoord, alleen de koop wordt uiteindelijk erfpacht. DDS deed, gezien haar financiële positie B&W het voorstel een toelage van *f* 200,- te mogen ontvangen gedurende de eerste vijftien

jaren, als tegemoetkoming in de restauratie en aanbouw van de toren, die vanaf het zestiende jaar gevolgd zou worden door een erfpachtcanon van f 125,-gedurende 60 achtereenvolgende jaren. B&W gingen niet accoord met dit voorstel. Zij stelden echter een erfpachtcanon van f 1,-gedurende 75 achtereenvolgende jaren voor. DDS ging hiermee accoord. Gedeputeerde Staten keurden op 12 november 1913 de erfpachtvoorwaarden goed. Het recht van erfpacht liep tot 30 juni 1988. Vervolgens stelde DDS een bouwcommissie samen bestaande uit de heren G. de Wilde, P. Senf en H.A. van Meegeren, die als opdracht kreeg een ontwerp te maken voor een clubgebouw, bestaande uit de Sint-Huybrechtstoren en een aangebouwde botenberging. Uit een drietal inzendingen werd het ontwerp in neo-romantische stijl van Han van Meegeren gekozen. Dit lid, toen nog student bouwkunde aan de Technische Hogeschool te Delft zou later wereldnaam verwerven door het vervalsen van schilderijen van Vermeer. Het ontwerp hield in de opgebouwde Sint-Huybrechtstoren, met onderin een (dames)kleedkamer en op het straatniveau een sociëteit annex bestuurskamer. Naast de toren kwam een botenberging. Deze berging werd uitgevoerd in een voor die tijd nog niet vaak gehanteerde bewapende betonconstructie.

3. *Situatie ± 1826 (foto: GAD)*

4. *Situatie ± 1901 (foto: GAD)*

De berging bestaat uit drie door kolommen gescheiden gedeelten gelegen op waterniveau en gedeeltelijk onder het Oostplantsoen doorlopend met een totale lengte van 18 meter. Daarboven, op straatniveau, kwam een (heren)kleedkamer, hal en toilet. Dit toilet losde op een beerput, een situatie die tot september 1991 (!) gehandhaafd bleef.

Voor de bouw van het clubhuis werd in diverse dagbladen een aanbesteding gehouden. Ingenieursbureau A.J. Zuiderhoek te Den Haag schreef in met de laagste aannemingsom, nl. f 9.947,-. Het werk werd hem gegund. Nadat DDS de financiën rond gekregen had, werd in juni 1914 met het graafwerk begonnen, nog juist tijds: op 2 augustus 1914 brak namelijk de Eerste Wereldoorlog uit. Als het Oostplantsoen, toen nog een grindweg, al niet was weggegraven en er een noodweggetje was aangelegd dan zou beslist geen toestemming verkregen zijn om met de bouw te beginnen. Het Oostplantsoen vormde in die dagen een belangrijke aanvoeroute van militair materieel en goederen naar de Artillerie Magazijnen aan de Paardenmarkt, thans het Depot van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler'. DDS mocht doorgaan met de bouw van haar clubgebouw. Met een werkonderbreking van drie weken werd door gemiddeld zo'n 16 ambachtslieden gestaag doorgewerkt. In november 1914 is het werk geklaard. DDS en Delft waren een fraai monument rijker. Reden waarom DDS in 1915

een poging deed in aanmerking te komen voor de twee-jaarlijkse prijs als bedoeld in de statuten van het Gijsberti Hodenpijlfonds, beheerd door de Technische Hogeschool en de gemeente Delft. De heren Curatoren zagen - zij het toch wel met bewondering - het clubgebouw (toren met aanbouw) niet als een door onderhoud, herstelling of gedeeltelijke opbouw van een reeds vóór de 18de eeuw te Delft binnen haar voormalige stadsgrachten behouden gebouw, zoals het criterium voor het toekennen van de prijs was, maar alleen als een verrijking met een botenhuis.

Het gebouw bleef - op een kleine wijziging na - zijn uiterlijk tot 1991 behouden. Toen werd begonnen met een uitbreiding aan de noordzijde van de eigenlijke Sint-Huybrechtstoren. Een uitbreiding die het resultaat is van een reeks van verbouwingsplannen. Al in 1926 kwamen de eerste (drie) plannen op tafel. Deze plannen omvatten:

- a. een aanbouw van een houten fietsenloods,
- b. een stenen aanbouw tot aan de weg, die op waterniveau dienst doet als fietsenberging en op straatniveau als terras, en
- c. een betonnen aanbouw onder het Oostplantsoen, beneden als botenberging en op straatniveau als fietsenberging en terras

Om financiële redenen werden geen van genoemde plannen ten uitvoer gebracht.

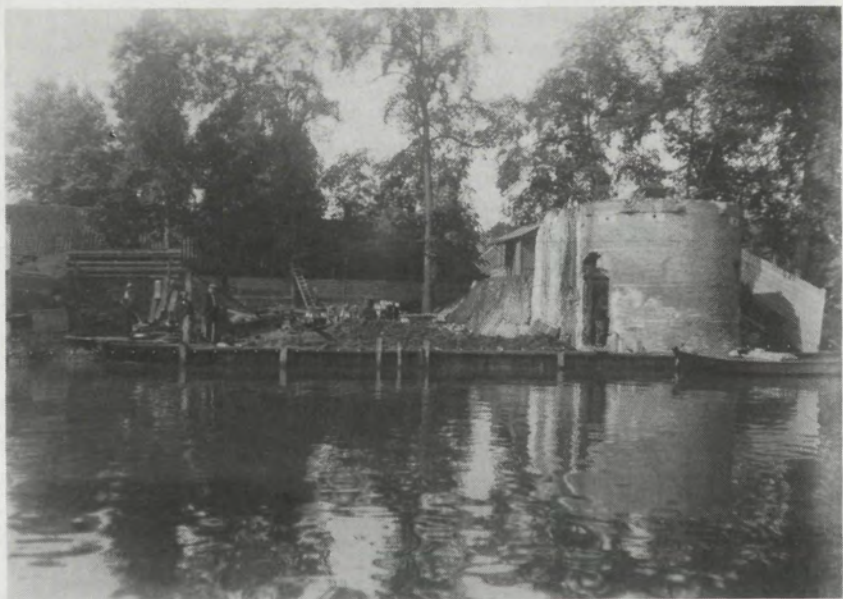
Ook het idee om aan de overzijde van het Oostplantsoen, naast de gebouwen van Defensie aan de Paardenmarkt, een uitbreiding te creëren en die door middel van de aanwezige onderaardse gang aan de toren te koppelen werd niet uitgevoerd.

Na het uitbreken van de oorlog in mei 1940 trachtte de bezetter zich een veilig onderkomen achter de dikke muren van de toren te verschaffen. De bezetter werd echter door een aantal heldhaftige leden buiten de deur gezet, die vervolgens voor korte tijd werd dichtgespijkerd, totdat bleek dat deze actie geen vervolg heeft. Zodoende werd voorkomen dat het gebouw weer een 'militaire' functie kreeg.

Tijdens de oorlogsjaren kwamen tengevolge van het groeiend aantal leden de volgende uitbreidingsplannen op tafel. Er worden enige ontwerpen met ingrijpende wijzigingen gemaakt. Probleem bleef het bouwen onder het wegdek van het Oostplantsoen en de daarbij behorende prijs. Ook dit maal verdwenen de plannen om financiële redenen in de kast.

Behoudens een restauratie aan de voet van de toren in 1954 - door ijsgang was deze zwaar beschadigd - bleef het rustig rond het clubgebouw.

Uitbreiding daarentegen bleef wel een steeds terugkerend verlangen binnen de vereniging. Zo ging men in 1967 over tot een interne verbou-

5. *Overzicht diverse fasen van de bouw tussen juni - november 1914 (foto: archief DDS)*

wing. Van de door de ANWB aan de buitenzijde van het gebouw geplaatste vermelding van een restauratie in 1964 is echter geen sprake.

Op 30 juni 1988 liep het recht van erfpacht teneinde. Juridisch verviel het eigendom van het gebouw aan de grondeigenaar, de Gemeente Delft. Om en nabij die tijd zijn er weer uitbreidingsplannen op tafel gekomen. Het plan was in noordelijke richting (richting Nieuwe Plantage) gedeeltelijk onder het wegdek van het Oostplantsoen een botenberging aan te bouwen. Een bouwvergunning werd aangevraagd. Korte tijd later vertrok de bouwstoffenhandel Prins en de Vries uit een loods aan de Doelenstraat/Paardenmarkt en peilde de interesse van DDS om deze loods over te nemen. DDS zag hier een mogelijkheid tot uitbreiding. Dit maal gingen de plannen niet de kast in. Na lange onderhandelingen met de gemeente kwamen op 6 september 1991 de loods en het clubgebouw (inclusief de Sint-Huybrechtstoren) in het bezit van DDS. De grond werd in eeuwigdurende erfpacht verkregen. Door afkoop van de erfpachtcanon verkreeg DDS de gebouwen tegen een verplichting tot betaling van f 1,- per jaar.

Kort daarop begonnen de graafwerkzaamheden door de stadswal naast de toren ten behoeve van de aanleg van een tunnel als verbinding tussen de aangekochte loods en het Rijn-Schiekanaal. Zo veranderde het aanzien van het Oostplantsoen en die van de Sint-Huybrechtstoren. Het zal in eerste instantie DDS zijn die de toekomst van een van de laatste drie waltorens die Delft nog 'bezit' voorlopig zal bepalen.

Bronnen

Dit artikel is vooral gebaseerd op de verslagen van bestuursvergaderingen, van algemene ledenvergaderingen en van loodscommissarissen en op de brievenboeken in het archief van DDS, aangevuld met artikelen in de jaarboeken van DDS, en bronnen in het gemeentearchief van Delft, het Algemeen Rijksarchief en het archief van Monumentenzorg te Zeist.

Scheepswerf Boot 1856-1987

Overgenomen uit de Delftsche Courant van 18 november 1987

H. Boot en Zonen. Voor hele generaties een begrip, langs de Schie tussen Delft en Overschie. Op de immense kranen van de werf is de naam van het bedrijf al van verre in grote letters te zien.

Altijd ligt er wel zo'n log binnenvaartmonster op het droge, die geduldig ingewikkelde las- en snijwerkzaamheden ondergaat. Die 'H' van H. Boot en Zonen staat voor Hendrik. Dat was de eerste telg van de familie, die in 1856 langs de Rotterdamseweg in de toenmalige gemeente Vrijenban een lapje grond kocht om schuiten op te knappen. Zijn achterkleinzoon Theo sluit die episode nu af. Op 1 januari 1988 neemt een buitenstaander, H.F. Bocxe (ook met de toevoeging 'en Zonen'), de werf over.

Honderden schepen zijn er in al die jaren te water gelaten. En van al die schuiten zijn bouwtekeningen bewaard gebleven. Op de kleine zolder boven het kantoor van de werf liggen de nauwkeurige schetsen, sommige in kleur, opgerold in afgestopt houten vakjes. Die gaan naar het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' in Rotterdam. Terecht, want er schuilt veel moois en veel nostalgie onder. Van onder de lage zoldering trekt Theo Boot een willekeurige rol uit de vakken. Het papier laat zich na zoveel jaren niet dan met enige moeite ontrollen. Een fraaie ingekleurde tekening van een houten hoogaarts met zeilplan komt te voorschijn, gesigneerd door C. Boot en gedateerd op 14 mei 1877. Voorts een ingekleurde tekening van een stalen twee mast zeil/motorschoener uit 1917. Schepen die alleen nog in dure televisieseries varende zijn te zien.

Boot wijst op minuscule blauwe streepjes her en der op de tekening. 'Kijk, daaraan konden de bouwers zien waar het ijzerwerk moest komen'. In een andere kast prijken dikke kasboeken van weleer. Een kasboek uit 1884 blijkt met kroontjespen met precisie te zijn bijgehouden. Het zijn duidelijk de oude tijden: tabellen worden steevast afgesloten met bedragen die de veertig gulden niet te boven gaan. Maar 1884 vermeldt het kasboek dat Chris, Dorus en Arie gezamenlijk 90 uren aan een karwei hebben besteed. Totaal arbeidsloon: 10,80 gulden...

Theo Boot zwaait sinds 1961 alleen de scepter over de werf. Door

zijn personeel wordt hij 'de baas' genoemd, zoals dat hoort op een klein bedrijf waar van vader op zoon wordt gewerkt. Boot zelf heeft er geen moeite mee dat de naam Boot binnenkort verleden tijd is voor de werf Vrijenban. Ook niet met het feit dat geen van zijn drie zoons de boel wil overnemen. 'Vroeger was een zoon dat aan zijn familie verplicht. Dat is nu onzin. Iedereen moet voor zich zelf kunnen kiezen'. Desgevraagd geeft hij toe dat bij zijn zoons ook kan hebben meegespeeld dat botenbouw en -reparatie de laatste tijd weinig lucratief is in Nederland. 'Dat speelde achteraf wellicht ook wel mee'.

Boots overgrootvader Hendrik Boot begon ergens in de eerste helft van de vorige eeuw als sloopstimmerman langs de Schie. In 1856 kocht deze Hendrik Boot de grond waarop de werf nog steeds staat. Reden waarom het familiebedrijf dat jaar als officiële startdatum voor het bedrijf ziet. Aanvankelijk was het Cornelis, de broer van Theo Boot, die in het huidige tijdsgewricht de zaak als oudste zoon op zich nam. Cornelis kwam echter in 1949 om bij een verkeersongeluk. En dus richtte de blik van de familie zich op de op één na oudste broer: Theo. Hoewel

Luchtopname van scheepswerf Boot (Foto coll. Th. Boot)

Scheepswerf Boot in augustus 1983 (Foto: A.A. Wijmans; coll. Th. Boot)

Theo Boot meer thuis was in autotechniek, stemde hij toe om in 1950 in de zaak te stappen, waarvan zijn vader en oom eigenaars waren. Op dit moment [1987] werken er negen man bij Boot. Dat is wel eens anders geweest. In de jaren twintig verdienden tachtig man een boterham op de werf. In die tijd rolden er niet zelden twaalf nieuw gebouwde schepen per jaar van stapel. Nu zit er de klad in. Volgens Boot vooral door wat hij noemt de 'schaalvergroting'. De schepen worden groter, maar de Schie blijft even smal. En niet alleen de Schie. 'De brug in Overschie is 7,85 meter breed. Dat is jammer, want 8,20 meter is nu een gangbare breedte voor binnenvaartschepen van het type Dortmunder. Die kunnen hier dus niet op de werf komen'. Overigens is voor Theo Boot de hoeveelheid schepen die hij jaarlijks op de werf krijgt voor reparaties geen maatstaf. Beter één vette kluiif dan tien kleintjes. 'Dit jaar hebben we de Prinsenstad verlengd. Een groot karwei, dat een jaar in één klap goed maakt.' Dat verlengen is overigens in de loop der jaren een specialisatie geworden van het bedrijf. Het is wat een leek zich er bij voorstelt. Een schip wordt doorgezaagd, waarna er een stuk tussen wordt gelast. Klinkt uiterst eenvoudig, maar in feite een akelig precisiewerk. Over anderhalve maand [januari 1988] is het Boot-tijdperk voorbij.

Fietsers van en naar Overschie zullen dan niet langer op de immense kranen de vette zwarte letters Boot en Zonen zien prijken. De verkoop van de werf heeft nogal wat voeten in de aarde gehad. Vorig jaar is de 'baas' Boot met tal van gegadigden om de tafel gegaan. Forse bedragen zijn daarbij volgens Boot geboden. Maar Boot wees ze van de hand. Twee eisen waren en zijn heilig voor deze laatste telg: de werf moet werf blijven en het personeel moet onder dezelfde condities kunnen blijven werken. 'En daar zijn onderhandelingen op stuk gelopen. Ik kon het bedrijf bij voorbeeld goed verkopen als ik ermee akkoord was gegaan dat het personeel als uitzendkracht verder ging. Maar ik handel niet in mensen. Als ik mijn personeel later in de stad tegenkom, wil ik hen eerlijk in de ogen kunnen kijken'.

Met H.F. Bocxe en Zonen is de transactie uiteindelijk wel rond gekomen, zonder dat het personeel daar een veer voor hoeft te laten. Als naar de prijs wordt gevraagd, schudt Boot zijn hoofd. 'Ik noem geen bedragen. Maar vorig jaar is het bedrijf getaxeerd. Het komt er op neer dat ik iets meer dan de helft daarvan heb gekregen. Let wel', veert hij op, 'ik heb het over een vrij bedrijf, onbelast en zonder schulden'.

Terwijl hij naar het raam van het kantoor loopt, wijst hij op een klipper vlak voor het venster, waaraan druk wordt gelast. 'Een klipper uit 1909. Die hebben wij hier nog gemaakt. Nu is-t-ie weer terug. Moet in oude stijl hersteld worden. Toevallig hè.'

Leesbibliotheek Toko Senang, 1937-1986

Dit interview met de heer en mevrouw Buijen van Weelderen is gemaakt door Trudy van der Wees en verscheen op 7 mei 1986 in de Delftsche Courant naar aanleiding van de op handen zijnde sluiting van hun bedrijf.

'Ik heb wel eens jongens hier de winkel uit moeten zetten, die bléven lezen. Niet dat dat erg was, maar het liep tegen sluitingstijd, en ze wilden maar niet weggaan!' Aan het woord P.G. Buijen van Weelderen. Hij runt al meer dan 50 jaar 'Toko Senang', de laatste particuliere leesbibliotheek van Delft, op de hoek van de Verwersdijk en het Rietveld. Binnenkort komt daar een einde aan. Het echtpaar, inmiddels 75 jaar, vindt het nu wel welletjes.

Eigenlijk betekent 'Toko Senang' niets anders dan 'aardig winkeltje'. Die naam is toepasselijk, want het is inderdaad een gezellig winkeltje, waar de boeken netjes in een rij, voorzien van rode kaften, staan opgesteld. Het ruikt er naar boeken, papier en stof. De kleine ruimte biedt een wat saaie, ernstige aanblik, maar de titels van de boeken brengen de lezer al snel op andere gedachten. Konsalik, Sarah Seale, Simmel, Anne de Vries en Margreet van Hoorn staan rug aan rug. 'Ontspanning voor de gewone man, dat brengen we. Streekromans, kasteelromans, detectives, oorlogsboeken. Nee, literatuur vind je hier niet', legt mevrouw Buijen van Weelderen uit.

Het winkeltje heeft een vaste klantenkring gehad, die regelmatig voor twee kwartjes een boek komt lenen. 'Mensen hebben al tegen ons gezegd: wat doe je me áán door weg te gaan!', lacht ze. 'Maar ik vind het nu echt wel welletjes. Hoewel we het contact met de mensen natuurlijk wel zullen missen. Het was hier altijd heel gezellig. Je kent iedereen. Je vervult een soort sociale functie. Iedereen komt met verhalen bij je aan. Ouderen, maar ook jongeren. Ik kan die verhalen niet altijd van me af zetten. Dat is wel eens lastig.'

Inmiddels is ze aan de derde generatie lezers bezig. Ze heeft de grootouders gekend, de ouders, en nu de kinderen. 'Ja, je kunt er wel mee door blijven gaan. Elk jaar zeiden we tegen elkaar: zullen we er nu maar eens mee stoppen? Maar dan plakten we er tóch weer een jaartje tegenaan.' De leeszaal heeft zijn naam te danken aan een oud Indiëganger, van wie de huidige eigenaar van de zaak P.G. Buijen van Weelderen destijds de boeken heeft kunnen overnemen. 'Toen ik hier begon heb ik de boeken overgenomen van een onderwijzer, een oud-Indiëganger, die de boeken

De leesbibliotheek Toko Senang op de hoek Rietveld/Verwersdijk (Foto: A.W. Buijen van Weelderen)

Het interieur van de leesbibliotheek (Foto: A.W. Buijen van Weelderen)

in een bibliotheekje aan het Westplantsoen verhuurde. In al die boeken stond een stempel 'Toko Senang'. Toen ik de boeken overnam, wilde hij graag dat ik die naam zou handhaven, dus heb ik dat maar gedaan', vertelt hij schouderophalend.

Het uitlenen van boeken is geen jongensdroom geweest. Buijen van Weelderen is eigenlijk boekbinder. In de crisisjaren was daar echter weinig werk in te vinden, dus besloot hij in 1937 voor zichzelf te beginnen. Het winkeltje, en de daarboven gelegen woonruimte kon hij huren van de *Delftsche Courant*. Zes cent leesgeld moesten de lezers destijds betalen. Daar mochten ze het boek een week voor houden. Daarnaast bleef de Delftenaar zijn oude vak uitoefenen. Duizenden boeken heeft hij in de loop der jaren van een nieuw jasje voorzien.

'In het begin was het echt alle zeilen bijzetten', vertelt zijn vrouw. 'In de beginjaren heeft mijn man er ook nog een paar dagen per week bijgewerkt, want met de leeszaal alleen was echt geen droog brood te verdienen.'

De tijd zat wat dat betreft niet mee. In de crisisjaren hadden de meeste mensen geen geld om boeken te lezen. De oorlog bracht daar ironisch genoeg verandering in. 'Toen begon het ineens te lopen. Mensen hadden tijd om te lezen, zochten afleiding, en brachten hier hele dagen door. Sindsdien ging het steeds beter. In 1950 zijn we een tweede leeszaal annex kantoorboekhandel begonnen aan de Julianalaan, die pas in 1978 werd afgestoten. Die was groter dan deze zaak. Totaal hadden we op een gegeven moment wel 18.000 boeken.'

Nu stelt de leesbibliotheek echter niet veel meer voor. Televisie, video en de openbare bibliotheek hebben de particuliere leeszaal van het straatbeeld verdreven. 'Het werd op den duur een verplichting steeds elke dag in de winkel te zijn, terwijl er dagen voorkwamen dat er weinig klanten langs kwamen.'

Het echtpaar heeft levendige herinneringen aan de bezettingstijd. 'Van de Duitsers moesten we in grote folioboeken bijhouden wie welke boeken leende. Dat moesten we allemaal doorgeven. Een heel werk natuurlijk. Bovendien moesten we boeken inleveren, die verboden waren. Achteraf kan je er om lachen, boeken als Tarzan, en van Philips Oppenheim waren allemaal verboden. Zelfs Dik Trom mocht niet!'

Toko Senang is waarschijnlijk een van de laatste particuliere leesbibliotheken van Nederland. Van de 17.000 boeken zijn er nu nog een paar duizend over. Daarnaast zijn er nog een paar honderd stripboeken, een speciale tak van het bedrijfje, waar vooral de jeugd gretig gebruik van maakte.

In de goede tijd telde Toko Senang, samen met de zaak aan de Julianalaan ongeveer 1500 abonnees, verspreid over heel Delft. Daarmee had

het echtpaar de handen vol, want ook het gezin moest draaiende worden gehouden. En het onderhoud van de zaak vergde de nodige aandacht, waarbij ook de kinderen werden ingeschakeld. De boeken moesten regelmatig worden 'geklopt' om het stof te verjagen, en de boeken moesten worden ingebonden in keurige rode bandjes. 'We kregen de boeken toen nog ongebonden aangeleverd', legt Buijen van Weelderen uit. 'Dat gebeurt nu niet meer, maar toen was dat heel gewoon. Het scheelde in de kosten, en je kon zelf de band net zo stevig maken als je wilde, en dat was wel nodig, want iedereen zat er met zijn vingers aan. Mijn oude vak kwam me dus heel goed van pas.'

Nog een week of twee. Dan zit het erop. Een tijdperk wordt afgesloten. De resterende boeken worden opgeruimd, verkocht, weggegeven, of eindigen bij het oud papier. Toch is dat wel het laatste wat je met een boek zou willen doen. 'We hebben er nog aan gedacht ze aan ziekenhuizen te geven, maar die zijn daar niet zo tuk op.' Volgens mevrouw Buijen van Weelderen is men daar wel eens bang voor besmetting bij tweedehands boeken, of uitgeleende boeken. 'Maar dat is niet terecht. Toen we met de zaak begonnen, heb ik bij een arts geïnformeerd of het kwaad kon. Of boeken bacillen bij zich konden dragen en dus besmettelijk zouden zijn. Maar die zei dat alleen levende dingen besmetting kunnen overdragen, en boeken zijn dode dingen.'

Hoewel beide bejaarde mensen blij zijn dat er een punt wordt gezet achter een vijftigjarige traditie, zit Buijen van Weelderen nog wel een beetje tegen de vele vrije tijd aan te hikken. 'Ik heb hobbies zat, muziek, schaken. Maar ik zal de mensen missen. Als het dan regent zit je maar voor je raampje te kijken. Er gebeurt niets. De zaak bracht altijd gezelligheid met zich mee. En ik probeer altijd de humor van de dingen in te zien. Ja, wat we allemaal hebben meegemaakt, in die vijftig jaar, daar kan je wel een boek over schrijven.'

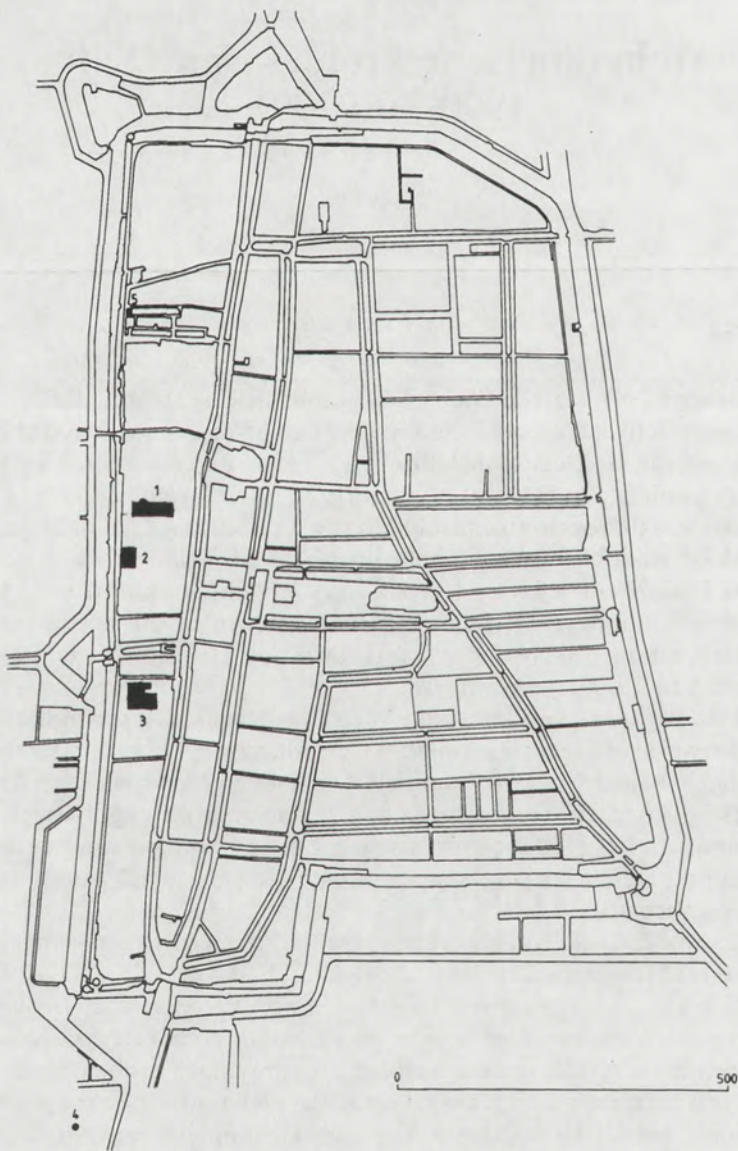
Archeologische kroniek van Delft 1990-juni 1991

Epko J. Bult

Inleiding

Op 1 januari 1991 is bij de Dienst Stadsontwikkeling afdeling Bouw- en Woningtoezicht een archeoloog aan de sector Monumenten en Archeologie toegevoegd. Deze aanstelling garandeert de continuïteit in het archeologisch onderzoek bij bouwwerkzaamheden voor de komende drie jaar. Van de voorlopige resultaten van dit onderzoek zal in dit jaarboek door middel van een archeologische kroniek verslag worden gedaan. In deze eerste kroniek is ook een overzicht opgenomen van het archeologisch onderzoek dat in 1990 in de gemeente Delft heeft plaatsgevonden, omdat enkele in dat jaar gestarte opgravingsprojecten in het voorjaar van 1991 zijn voortgezet. Het overzicht eindigt in juni 1991 omdat de gegevens van later uitgevoerd onderzoek nog onvoldoende zijn uitgewerkt om in deze kroniek te verwerken (afb. 1). Ook onderzoek dat in het voorjaar van 1991 is opgestart en later afgerond, is niet in deze kroniek opgenomen. De verslagen van de omvangrijke opgravingen in de tuinen van het Hoogheemraadschap van Delfland en van het IHE zijn beperkt gehouden omdat deze binnen afzienbare tijd zullen worden gepubliceerd.

Jaarlijks worden vele grondwerken in Delft uitgevoerd. In een gemeente met een middeleeuwse binnenstad betekent dit dat op vrijwel elke plek waar de bodem door graafwerkzaamheden wordt verstoord, archeologische vondsten tevoorschijn komen. Het is daarom voor de archeoloog onmogelijk om op alle bedreigde locaties opgravingen te doen. Er moet steeds een keuze worden gemaakt op welke plek onderzoek zal plaatsvinden en met welke middelen. Een wetenschappelijk onderzoeksbeleid van waaruit die keuzen kunnen worden gemaakt, is daarom onmisbaar. Bovendien kunnen de resultaten van de verschillende opgravingen onderling beter worden vergeleken waardoor het inzicht in de archeologie van de stad groter wordt. Vanzelfsprekend wordt er alleen gegraven op die plekken waar het archeologische erfgoed onherstelbaar wordt aangetast. Dit betekent dat de gekozen onderzoeks-thema's over een langere tijd bestudeerd moeten worden voordat een

1. *Opravingslocaties in de periode 1990-juni 1991 vermeld in de tekst.*

Tekening: H. Robbers, OWD.

Legenda: 1 = tuin Hoogheemraadschap van Delfland. OD 167;

2 = bouwput Phoenixstraat 24-26;

3 = bouwput IHE, OD 91-95;

4 = bouwput Aseptia;

5 = bouwput Bagijnhof-Phoenixstraat.

(gedeeltelijk) antwoord op de gestelde vragen kan worden gegeven. Voor een ieder die het archeologische onderzoek in Delft wil volgen wordt deze kroniek dan ook voorafgegaan door het voor Delft gekozen onderzoeksbeleid.

Wetenschappelijk onderzoeksbeleid

Archeologisch onderzoek van een stad als totaliteit houdt meer in dan het uitvoeren van enkele opgravingen in een gemeente. In het laatste geval levert het incidentele onderzoek meestal weinig resultaten op die boven het belang van de onderzochte plek uitkomen. Bij coherent uitgevoerd stadskernonderzoek staat de geschiedenis van de stad als geheel centraal, alsmede het onderzoek naar de componenten waaruit het verschijnsel stad is samengesteld, hun onderlinge relaties en de relaties met de omgeving. Het archeologisch onderzoeksbeleid in Delft is erop gericht een zo groot mogelijke bijdrage te leveren aan de geschiedenis van de stad als geheel.

De middeleeuwse stad is het onderzoeksobject van meerdere historische disciplines, die ieder hun eigen gezichtspunt op die stad hebben en specifieke aspecten van de stad bestuderen. Het is daarom wenselijk het archeologisch onderzoek te integreren met de resultaten van historisch, bouwhistorisch, kartografisch en geofysisch onderzoek.

Er zijn drie onderzoeksgebieden in de geschiedenis van Delft waarvoor de archeologische gegevens de belangrijkste informatiebron zijn: de oudste geschiedenis van de stad, de ruimtelijke en topografische ontwikkeling van de stad en de geschiedenis van de materiële cultuur. Ze werken door in de onderzoeksthema's die voor het archeologisch onderzoek in Delft zijn geformuleerd.

Geofysische structuur en topografie

Delft ligt op een knooppunt van waterlopen. Deze waterlopen hebben de structuur van de stad en het buitengebied in hoge mate bepaald. Sommige van deze waterlopen zijn gegraven, andere hebben een natuurlijke oorsprong en zijn later gekanaliseerd. De ruimtelijke vormgeving zal vooral moeten worden verklaard uit de geofysische ondergrond van Delft. De ondergrond van de binnenstad bestaat voornamelijk uit kleiige en zavelige sedimenten die in de derde eeuw voor Chr. zijn ontstaan. In het buitengebied komen veengronden voor die deels met een kleilaag zijn bedekt. Het onderscheiden van geulsedimen-

ten, oeverwallen, kommen en venen in de vaste ondergrond van Delft zal het inzicht in de landschappelijke situatie ten tijde van het ontstaan van de stad moeten vergroten.

In dit verband dient er ook aandacht te worden geschonken aan bewoningssporen van vóór de middeleeuwen. Uit de ligging van deze nederzettingen en de middelen van bestaan van haar bewoners kan veel duidelijk worden over de bestaans- en vestigingsmogelijkheden in dit gebied en de veranderingen die daarin optraden.

Het huidige oppervlak in de binnenstad wisselt sterk in hoogte. Deze verschillen zijn in de middeleeuwen ontstaan doordat huiserven, tuinen en zelfs hele stadswijken werden opgehoogd. Dit verschijnsel doet zich in vrijwel alle middeleeuwse steden voor. De factoren die voor de ophoging verantwoordelijk zijn, zijn veelal onbekend. De locatie van de ophogingen ten opzichte van het pre-stedelijke landschap, de dikte van de ophoging, het tijdstip waarop de ophogingen zijn aangebracht, de schaal waarop werd opgehoogd -individueel of collectief georganiseerd- en de (herkomst van de) specie die voor de ophoging is gebruikt, zijn de variabelen die bestudeerd moeten worden om de reliëfverschillen in de stad te verklaren.

Ontwikkeling van de stad uit de hof van Delft

Uit historische bronnen blijkt dat de stad is ontstaan op het grondgebied van een grafelijke hof. Over de plek waar deze hof heeft gestaan, wordt door onderzoekers verschillend gedacht. Als potentiële locaties komen in aanmerking de omgeving van de Cameretten en het stadhuis, de abdij Koningsveld en de kastelen Made, Coudenhove, Overvest en Altena. Bepaling van de ouderdom en het karakter van de bewoning op die plaatsen zal meer duidelijkheid geven over de oorsprong van Delft en de redenen waarom de stad is ontstaan op de plaats waar het nu ligt.

De oudste nederzetting

Het is nagenoeg onbekend hoe de pre-stedelijke en de oudste stedelijke nederzetting er hebben uitgezien en welke functies er werden vervuld. De stedelijke nederzetting verrees vermoedelijk langs de Oude Delft. De oudste huizen waren van hout gemaakt, evenals de boerderijen buiten de stad. In hoeverre de huizen in die tijd van de gebouwen buiten de stedelijke nederzetting verschilden, is nauwelijks bekend. Ook van de demografische samenstelling van de bevolking en hun economische

bezigheden weten we weinig.

Het onderzoek van de plattegronden en constructiemethoden van de vroegste huizen en hun opvolgers is daarom van groot belang. De resultaten van dit onderzoek sluiten direct aan bij het bouwhistorisch onderzoek van nog bestaande panden.

Dit onderzoeksthema dient ook licht te werpen op de vraag op welk moment en op welke wijze er een verschil is ontstaan tussen stad en platteland in morfologisch, demografisch, economisch en sociaal opzicht.

Het cultuurlandschap in de omgeving van Delft

Delft is voortgekomen uit een agrarische gemeenschap. Om het verschil tussen de vroeg stedelijke nederzetting en de agrarische nederzettingen in dit gebied te bepalen en vast te stellen hoe en op welk moment de divergerende ontwikkelingen plaatsvonden, kan het archeologisch onderzoek niet beperkt blijven tot het gebied binnen de veste. Binnen de gemeente Delft zijn middeleeuwse agrarische nederzettingen getraceerd in de Lage Abtswoudse Polder en de Voordijkhoornse Polder. Archeologisch onderzoek op de middeleeuwse woonplaatsen in het buitengebied zal het inzicht in vroeg-stedelijke ontwikkeling dan ook verruimen en verdiepen.

Als stad kon Delft niet zonder een achterland waaruit het zijn produktiemiddelen betrok en waarin het zijn ambachtelijke produkten kon afzetten. Delft heeft daarom altijd nauwe relaties met zijn omgeving onderhouden. Deze zijn met name duidelijk op het gebied van de waterhuishouding (Hoogheemraadschap van Delfland), maar ook op sociaal-, economisch- en maatschappelijk terrein. De stichting van op Delft betrokken kloosters en kastelen buiten de stadsmuur zijn daarvan enige sprekende voorbeelden. Onderzoek naar de materiële cultuur, gekoppeld aan historisch onderzoek naar de sociaal-economische en demografische structuur van de omgeving kunnen het inzicht in het bestaansrecht van de voor middeleeuwse begrippen grote stad verduidelijken en de aard van de relatie stad-platteland preciseren.

Perceelontwikkeling in de binnenstad

Nauw gekoppeld aan het patroon van waterlopen in de stad is de invulling van de bouwblokken tussen de waterlopen in. Kennis omtrent de oudste verkaveling beantwoordt de vraag in hoeverre de lijnenstructuur die in het agrarische verleden ontstonden, door hebben gewerkt in de

inrichting van de vroeg-stedelijke nederzetting. Voorts bieden de veranderingen in perceelgrenzen de mogelijkheid stedenbouwkundige processen en ontwikkelingen op het gebied van wonen en werken in de middeleeuwen te volgen.

Archeologisch onderzoek zal waar mogelijk moeten bepalen hoe oud de huidige perceelscheidingen zijn en eventuele oude, niet meer bestaande perceelscheidingen moeten opsporen. Deze gegevens moeten worden geïntegreerd met de resultaten van kartografisch onderzoek en gegevens uit middeleeuwse belastingcohiëren.

Omvang, spreiding en karakter van ambachtelijke activiteiten

Delft heet een stad van boter, bier en laken te zijn geweest. De bierbrouwerijen zijn in de 15de en 16de eeuw uitgegroeid tot de belangrijkste economische bezigheid. Maar ook andere ambachtelijke activiteiten zoals smeden, pottenbakken, kuipen en leerlooien maakten deel uit van het economisch leven.

Door de stadsbrand in 1536 en de brand in het stadhuis in 1618 werd het archief van de stad verwoest. Daardoor ontstond er een grote lacune in de kennis op het gebied van het economisch leven van de Delftenaren in de daaraan voorafgaande periode.

Archeologisch onderzoek naar ambachtelijke activiteiten kan deze leemte in kennis deels vullen.

Kerken, kloosters en charitatieve instellingen

Delft is rijk aan kloosters en kapellen geweest. Met name in de 15de eeuw werden onder invloed van een toenemende welvaart, een groeiende bevolking en een opbloei van geestelijk leven vele kloosters gesticht. Tezamen met liefdadige instellingen zoals gast- en pesthuizen hadden kloosters een belangrijke invloed op de middeleeuwse samenleving. Naast geestelijke verzorging voor de Delftenaren voorzagen deze instellingen ook in de behoefte aan scholing, armenzorg en medische verzorging. Daarnaast vormden deze instellingen ook economische machtsconcentraties. Een schatting leert dat ca. 20% van het land in de omgeving in handen van geestelijke en charitatieve instellingen was. Opgravingen kunnen belangrijke aanvullende gegevens over het karakter en de rijkdom van deze voor Delft zo karakteristieke instellingen geven.

Materiële cultuur van de stad door de eeuwen heen

Bodemvondsten kunnen als dragers van informatie worden beschouwd. De gebruiksvoorwerpen geven informatie over de functie die ermee werd uitgeoefend en vertellen vaak iets over persoonskenmerken zoals de welstand van de gebruiker. Bovendien dateren de vondsten de aangetroffen grondsporen en funderingen.

Een vergelijking van Delftse bodemvondsten met gepubliceerde vondsten uit andere gemeenten geeft een beeld van de relatieve welvaart in Delft, de handelsrelaties die met andere gebieden bestonden en de verhandelingsrelaties die met andere gebieden bestonden en de veranderingen daarin die in de loop der tijd optraden.

De ruimtelijke spreiding van gebruiksvoorwerpen in de stad geeft informatie over de functionele en sociale geleiding van de stad door de eeuwen heen. Door de vondsten in verschillende perioden te classificeren kunnen verschuivingen in sociaaleconomische groepen in de verschillende stadskwartieren worden onderzocht.

Bronnen: Janssen, 1983; Kistemaker, 1989; Raue, 1982; Sarfatij, 1990.

Archeologische kroniek

Tuin Hoogheemraadschap van Delfland, Oude Delft 167

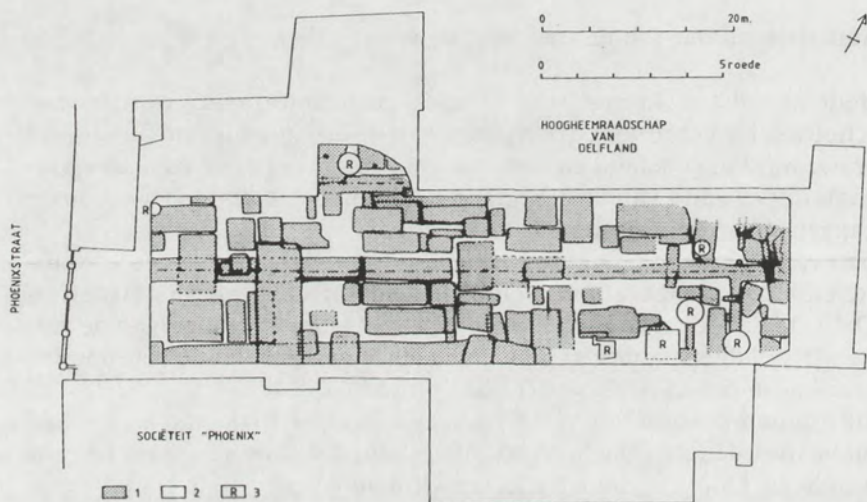
Middeleeuwse verkaveling en gebouwsporen.

Onderzoek: ROB, SMA & OWD, maart-november 1990.

In de tuin van het Hoogheemraadschap van Delfland is in het voorjaar van 1990 een 18 x 67 m grote bouwput ten behoeve van een parkeergarage gegraven. De bouwput is oost-west gericht en aan de noordzijde ligt een bouwput van 5 x 17 m voor de inrit van de parkeergarage. De uitgestrektheid van de bouwlocatie biedt gunstige mogelijkheden om inzicht te verkrijgen in de mogelijke bebouwing op het binnenterrein van de strook Oude Delft-Phoenixstraat en in de verkaveling ter plaatse.

Voorafgaand aan het graven van de bouwput is er gedurende drie weken een opgraving uitgevoerd nabij de achtergevel van de bestaande bebouwing langs de Oude Delft, binnen het gebied van de aan te leggen bouwput. Tijdens het uitgraven van de bouwput zijn archeologische waarnemingen verricht. Dankzij de stimulerende inzet van de dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van Delfland, mr. A.P. van den Berge, en opzichter M. Laros, zijn er waardevolle gegevens verzameld over de verkaveling en het gebruik van de grond over een groot oppervlak.

Bij eerdere opgravingen in 1988 onder de panden OD 161-165 zijn

2. Het patroon van met mest dichtgegooide kuilen en sloten op het terrein van het Hoogheemraadschap van Delfland, OD 167. Tekening: H. Robbers, OWD.

Legenda: 1 = mest

2 = vaste grond van zavelige klei;

3 = (sub)recente verstoring.

3. Dakruiter van hoogversierd aardewerk, datering: ca. 1300. Bodemvondst uit mestkuil in de tuin van het Hoogheemraadschap van Delfland. Foto F. Hoedeman, ROB.

onder leiding van drs. J.G.M. Kistemaker bewoningsresten uit de Romeinse tijd, een 12de-eeuwse huisterp en gebouwsporen uit de late middeleeuwen aangetroffen. De resultaten van de huidige opgraving laten zien dat de sporen en vondsten jonger worden naar mate ze verder van de Oude Delft liggen.

De oudste sporen zijn met mest en huisafval gevulde kuilen die dateren uit het midden van de 12de eeuw. Ze liggen in het oostelijke gedeelte van het onderzochte terrein. In twee kuilen zijn gelaagde kleiige sedimenten aangetroffen die erop wijzen dat er slibhoudend water in de kuilen moet zijn gespoeld. Deze verschijnselen houden mogelijk verband met de overstromingen die in het midden van de 12de eeuw in Delfland hebben plaatsgevonden. Het is de eerste keer dat er een duidelijke aanwijzing voor een 12de-eeuwse overstroming in de binnenstad van Delft is gevonden. Drie, ruim 2 m brede, met mest dichtgegooide sloten zijn haaks op de Oude Delft gegraven (afb. 2). De afstand tussen de hartlijn van de sloten bedraagt $9\frac{1}{2}$ m of wel $2\frac{1}{2}$ roede. Op de tussenliggende percelen zijn aan het eind van de 13de eeuw en in de eerste helft van de 14de eeuw rechthoekige kuilen gegraven. In een van deze kuilen is een bijna complete dakruiter gevonden. Het stelt een ridder te paard voor (afb. 3). Een dakruiter wordt gewoonlijk op de vorstpan op de nok van het dak van het huis van een belangrijke familie geplaatst. Dakruiters worden daarom aangetroffen in situaties die wijzen op de aanwezigheid van de elite uit de samenleving. Deze dakruiter is het meest complete exemplaar dat in West-Europa bekend is.

De met mest gevulde kuilen hebben dezelfde oriëntatie als de sloten, of staan daar haaks op; slechts enkele kuilen oversnijden de slootvulling. Het patroon van de kuilen toont aan dat de kuilen systematisch werden uitgegraven, klaarblijkelijk om de vrijgegraven klei te kunnen benutten als grondstof voor leem, baksteen of pottenbakkersklei. De openliggende gaten zijn klaarblijkelijk met aanwezig afval gedempt.

In het midden van de dichtgegooide zuidelijke sloot is in de late 14de of vroege 15de eeuw een muur gebouwd, die tot voor kort als perceelscheiding heeft gediend. Ten noorden van deze muur zijn enkele gebouwen, beerputten en -kelders aangelegd (afb. 4). Deze bebouwing moet in de 16de eeuw zijn afgebroken. Dit wordt ook door archiefgegevens bevestigd.

In de 17de eeuw ontstond er een andere structuur: ten westen van een noord-zuid georiënteerde muur op zo'n 15 meter van de achtergevel van OD 197, liggen afvoergoten om regenwater vanaf deze muur via twee zakputten op een waterput te lozen. Door het water te laten bezinken in de tussenliggende putten, verkreeg men schoner drinkwater. Waarschijnlijk was deze muur de achtergevel van een 17de-eeuws gebouw

waarvan verder geen sporen bij de opgraving zijn aangetroffen.

Ook in het noordwestelijke deel van de bouwput en in de bouwput van de inrit voor de parkeergarage zijn funderingen aangetroffen van gebouwen uit de 15de tot en met de 18de eeuw. Deze gebouwen zijn incompleet opgegraven, doordat ze ten dele buiten de bouwput liggen. Deze panden behoren tot de bebouwing langs de Phoenixstraat, waar in de middeleeuwen de stadswal lag.

Op het binnenterrein van het perceel OD 167 zijn verscheidene rechtehoekige, met puin gevulde kuilen aangetroffen die in het einde van de 16de of het begin van de 17de eeuw zijn gegraven. Uit meerdere kuilen zijn menselijke botten en brokken natuursteen geborgen. Deze resten houden zeer waarschijnlijk verband met de afbraak van het klooster Hieronymusdal, dat tot in het laatste kwart van de 16de eeuw ten zuiden van het onderzochte terrein lag.

Samenvattend kan worden gesteld dat het onderzoek heeft aangetoond dat de bewoningssporen tot in de 13de eeuw beperkt blijven tot de strook direct naast de Oude Delft. Vanaf het einde van de 13de eeuw worden er op de percelen die zijn uitgezet met een breedte van 2½ roede op systematische wijze kuilen gegraven om klei te winnen. Getuige de vondst van een zeldzame dakruiter in één van deze kuilen, woonde er in die tijd op het perceel OD 167 waarschijnlijk een voornamelijk adellijke familie in een stenen huis. Het onderzoek toont tevens aan dat sommige perceel-scheidingen tot in de 12de-13de eeuw terug te voeren zijn. Deze gegevens zijn goed te gebruiken bij de reconstructie van de wijze waarop het stedelijke gebied in huiserven is opgedeeld.

Bronnen: Kistemaker 1989, Haak en Annema, 1989.

Phoenixstraat 24-26

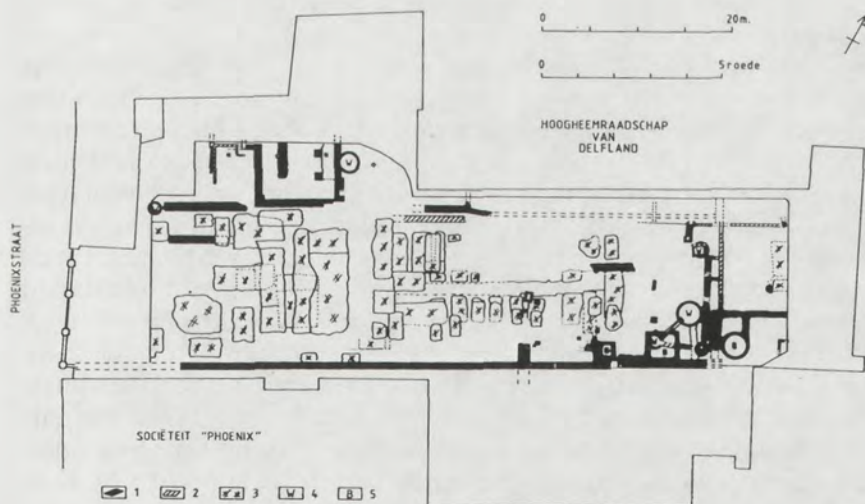
Middeleeuwse verkaveling en bebouwing

Onderzoek: ROB, SMA & OWD, november 1990-mei 1991.

In aansluiting op het verwijderen van funderingsresten van tot voor kort nog bestaande panden tussen het Bestuurskantoor en de steeg naast de sociëteit Phoenix ten behoeve van de nieuwbouw voor de NMB-bank, werd archeologisch onderzoek uitgevoerd in een strook grond langs de Phoenixstraat. De grootte van het onderzochte terrein bedraagt 39x20 m. Het onderzoeksterrein sluit bijna aan op de in 1985 door de OWD uitgevoerde opgraving onder het huidige Bestuurskantoor. Daar werden funderingen van onderkelderde gebouwen vanaf het begin van de 15de eeuw aangetroffen. Vlak achter de huidige rooilijn en parallel aan de Phoenixstraat werd een gedempte sloot aangetroffen, waarin een

dam was gelegd met een duiker constructie. Het muurwerk op de rooi-lijn van de Phoenixstraat was in verband met de aanwezige slootvulling extra diep gefundeerd.

Doel van het onderzoek was het verkrijgen van inzicht in de bebouwing langs de binnenrand van de westelijke stadswal en indien mogelijk in de oudste verkaveling ter plekke. De meerwaarde die een onderzoek op deze plek zou kunnen opleveren, wordt gevormd door de mogelijkheid om de te onderzoeken gebouwresten te laten aansluiten op de sporen die in 1985 zijn opgegraven. Ook biedt onderzoek op deze plek de mogelijkheid om de voorlopige conclusies die naar aanleiding van het onderzoek in de tuin van het Hoogheemraadschap van Delfland zijn getrokken te verifiëren.

4. *Funderingsresten, putten en met puin gevulde kuilen in de tuin van het Hoogheemraadschap van Delfland, OD 167. Tekening: H. Robbers, OWD.*

- Legenda:*
- 1 = funderingen 15de en begin 16de eeuw;
 - 2 = funderingen 17de en 18de eeuw;
 - 3 = laat-16de- en vroeg-17de-eeuwse met puin gevulde kuilen;
 - 4 = waterput;
 - 5 = beerput.

Tijdens het archeologisch onderzoek is dezelfde diep gefundeerde muur uit de eerste helft van de 15de eeuw op de huidige rooilijn van de Phoenixstraat teruggevonden, die ook bij de opgravingen in 1985 is aangetroffen (afb. 5). Het steenformaat van deze anderhalf steens brede muur varieert van 23x11x5 cm tot 20½x10x4½ cm. Deze muur is gemiddeld afgebroken tot 110 cm onder het huidige straatniveau, dat hier op 130 +NAP ligt. De onderkant van de muur reikte tot meer dan 300 ÷NAP. Tegen deze muur stonden verschillende gebouwen, die achtereenvolgens van zuid naar noord beschreven zullen worden.

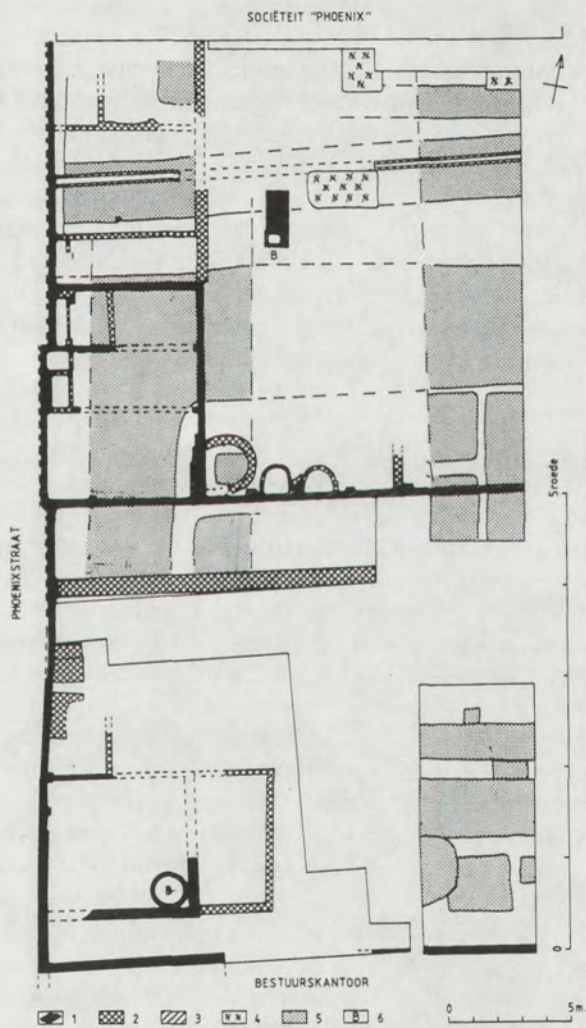
Op de grens van de opgravingsput met de muur van het Bestuurskantoor ligt een 7½ meter lange anderhalf steens brede muur. Deze muur is in verband gemetseld met de voorgevel langs de Phoenixstraat. Waarschijnlijk is deze muur de noordelijke zijmuur van een gebouw dat buiten het onderzochte terrein valt.

In het verlengde van de aangetroffen muur werd oostelijker een steens brede muur uit de 15de eeuw aangetroffen, waarop in de 18de eeuw een nieuwe tuinmuur werd geplaatst, die tot voor kort de functie van perceel-scheiding heeft behouden.

Ten noorden van deze muur, met een tussenruimte van anderhalve meter ligt een tweede gebouw. De tussenruimte is mogelijk gebruikt als zijpoort of steeg om vanaf de openbare weg op het achtererf te komen. Dit vierkante gebouw (steenformaat: 21x10½x4½ / 20x10x5 cm) meet 6.40x6.40 m. De aansluiting van de zuidelijke zijmuur op de voorgevel langs de Phoenixstraat is door de sloper vergraven, terwijl de noordoosthoek door de aanleg van een 20ste-eeuwse kelder is verdwenen. Uit de aansluiting van de noordelijke zijmuur op de gevelmuur blijkt dat dit gebouw niet in één fase met de muur langs de Phoenixstraat is gebouwd. In de voorgevel zijn sporen van een schouw aangetroffen, in de zuid-oosthoek een beerput (steenformaat: 19x9½x9½ cm) met vondsten uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw. Onder het aardewerk komen opvallend veel fragmenten van verschillende bloempotten voor. Het gebouw is in het einde van de 16de eeuw 3.20 m in oostelijke richting verlengd (steenformaat: 19x9½x4½ cm).

Tegen de noordelijke zijgevel werd een smal gebouw van 2.80 m breed neergezet (steenformaat: 19x9½x4 cm). De noordoosthoek van dit gebouw is door de aanleg van een recente septic tank vergraven, waardoor de exacte lengte van dit gebouwtje niet kan worden bepaald. Mogelijk liep deze muur door tot aan een lange oost-west gerichte muur (steenformaat: 18½x9x4½/4 cm), waarvan de lengte tot aan de oostelijke rand van de opgravingsput kon worden vervolgd.

Noordelijker werden nog meer oost-west georiënteerde muren aangetroffen die behoren bij tenminste twee panden. Het oudste pand

5. *Overzicht van gevonden funderingen en grondsporen op de percelen Phoenixstraat 24-26. Tekening H. Robbers, OWD.*

- Legenda:*
- 1 = muurwerk 15de en eerste helft 16de eeuw;
 - 2 = muurwerk tweede helft 16de eeuw en 17de eeuw;
 - 3 = 17de-eeuwse goot;
 - 4 = laat-16de- en vroeg 17de-eeuwse met puin gevulde kuilen;
 - 5 = met mest gevulde greppels en kuilen;
 - 6 = beerput.

(9.40x 6.40 m) ligt in het centrum van de opgravingsput. De zijmuren zijn in verband gemetseld met de gevel langs de Phoenixstraat. Dit pand moet derhalve dateren uit het begin van de 15de eeuw. Een deel van de gevelmuur springt 40 cm in westelijke richting uit de rooilijn. Oorspronkelijk was de ruimte in drie vertrekken verdeeld door steens dikke muren, waarvan de fundering evenals die van de zijmuren tot 114 ÷ NAP reikten. Deze binnenmuren zijn later weggebroken en er werd een keldervloer van op zijn kant geplaatste bakstenen (steenformaat: 20x10/9½x5/4½ cm) aangelegd. De keldervloer was in zuidelijke richting duidelijk verzakt. Het vloeroppervlak varieerde van 27 ÷ NAP in het noordelijke deel van de kelder tot 60 ÷ NAP in het zuidwestelijke deel. De keldermuren waren bepleisterd. De stookplaats bevond zich in de zuidoosthoek van de kelder, waar de achtergevel duidelijk was verbreed. In de keldervloer was een open plek uitgespaard. Naast de haardplaats was in de zuidoosthoek van de kelder een aspot ingegraven. Tegen de voorgevel van het gebouw werden twee waterkelders aangetroffen, waarvan de meest zuidelijke met een tongewelf was overkluisd. De beide waterkelders stonden onderling met elkaar in verbinding. Ter hoogte van de noordelijke waterkelder was een overkluisde doorgang in de gevel langs de Phoenixstraat uitgespaard, waardoor een enorme hoeveelheid water vanaf de straatzijde de opgravingsput instroomde. Om wateroverlast te voorkomen moest verder onderzoek hier achterwege blijven.

De zuidelijke zijgevel van het pand liep als perceelscheiding in westelijke richting door. Tegen de binnenkant van deze tuinmuur lagen op het erf achter het pand enige ondiepe hoefijzervormige bakstenen putten of kuipen. De middelste en de oostelijke put hadden respectievelijk een bodem van plavuizen (formaat: 24x24x3 cm) op 66 ÷ NAP en van bakstenen (steenformaat: 19x9½x4 cm) op 82 ÷ NAP. Resten van een oudere, afgebroken bakstenen kuip werden tussen de westelijke en de middelste kuip aangetroffen.

Ten noorden van het zojuist beschreven gebouw is een even breed pand gezet dat tenminste 10 m lang is geweest (steenformaat: 21x10x4½ cm). Ook dit pand was in meerdere vertrekken onderverdeeld, waarvan het noordwestelijke vertrek een schouw had. Het bouwniveau voor dit pand kon worden vastgesteld op 50 ÷ NAP. De achtermuur en de zijmuren werden gefundeerd tot een diepte van 95 ÷ NAP.

Op het achtererf van dit pand lag een waterkelder met een tongewelf waarin enig 16de-eeuws afval op de bodem werd aangetroffen. Ook liggen er enkele rechthoekige kuilen die met baksteenpuin zijn gevuld. Tussen dit puin werden enkele natuurstenen bouwfragmenten aangetroffen. Het is niet waarschijnlijk dat dergelijke bouwfragmenten in

de opgegraven panden werden toegepast. De puinkuilen tonen enige gelijkenis met de kuilen die op het terrein van het Hoogheemraadschap zijn aangetroffen, hoewel menselijk botmateriaal niet in de vulling werd gevonden. Deze puinkuilen kunnen mogelijk ook in verband worden gebracht met de sloop van delen van het klooster Hieronymusdal, dat ten noordoosten van het opgravingsterrein heeft gestaan. Door toekomstig onderzoek onder de Elout van Soeterwoudeschool zal deze hypothese mogelijk in de nabije toekomst kunnen worden geverifieerd. Voorts werd er een 17de-eeuwse goot aangetroffen die overtollig water van het terrein ten oosten van de opgravingsput door een gat in de gevelmuur langs de Phoenixstraat op de stadsgracht loosde.

Na het verwijderen van de hierboven beschreven funderingen werd de opgravingsput op drie plaatsen verdiept tot ca. 170-210 ÷ NAP. In de opgravingsvlakken werden enige mestkuilen zichtbaar en een aantal met mest gevulde greppels die oostwest waren georiënteerd. Een uitzondering vormt een 5½ m brede sloot die vlak voor de gevelmuur langs de Phoenixstraat een haakse hoek in zuidelijke richting maakt. Het is zeer wel mogelijk dat dit dezelfde gedempte sloot is die in 1985 op de plek van het Bestuurskantoor is opgegraven. De slootbodem reikt tot ca. 260 ÷ NAP. In de vulling werd scherfmateriaal uit de tweede helft van de 14de eeuw gevonden. Ook werden er vele teenkootjes van schapen of geiten opgegraven. Het aantreffen van skeletelementen die vooral van de onderpoten afkomstig zijn, wijst op afval van een leerlooierij. Het was namelijk in de middeleeuwen gebruikelijk bij het afhuiden van kadavers de onderpoten en de hoornpitten aan de huid te laten zitten. Deze stevige uiteinden van de huid maakte het makkelijker om de huid op te spannen om te drogen. Het ontbreken van de hoornpitten kan erop wijzen dat het hier om teenkootjes van een hoornloos schapenras gaat; dit schapenras wordt in Delfland vaker in de middeleeuwen aangetroffen.

Samenvattend kunnen enige belangrijke conclusies uit het onderzoek worden getrokken. De afstand tussen oost-west gerichte tuinmuren en greppels geeft aan dat een zelfde perceelbreedte bestond als in de tuin van het Hoogheemraadschap van Delfland, namelijk 9½ m of wel 2½ roeden. De afstand tussen de zuidelijke tuinmuur en de tuinmuur in het midden van het opgravingsterrein, en de afstand tussen deze muur en de (recente) scheidingsmuur met een steegje naast de sociëteit Phoenix bedragen namelijk precies 19 m. De buitenrand van de brede sloot die in zuidelijke richting ombuigt ligt op precies 9½ m van de middelste tuinmuur, evenals de noordelijke rand van de eerste greppel ten zuiden van deze tuinmuur.

Zowel het afval van een leerlooierij in de slootvulling voorafgaand aan

de bebouwing, als de aanwezigheid van waterkelders en bakstenen kuipen uit de periode van de bebouwing wijzen erop dat er op deze plek langs de westelijke stadsrand gedurende lange tijd industriële activiteiten zijn ontplooid. Ook het ontbreken van meerdere beerputten op zo'n groot terrein geeft aan dat de gebouwen niet direct een woonfunctie hadden. De hoeveelheid bloempotten in de enigste beerput wijst bovendien in de richting van horticultuur. Deze bezigheid is mogelijk in verband te brengen met de aanwezigheid van het klooster Hieronymusdal ten oosten van het onderzochte terrein.

Bron: Kistemaker e.a., 1987.

Tuin IHE, Oude Delft 91-95, Westvest 7

Romeinse tijd, Middeleeuwse verkaveling en bierbrouwerijen

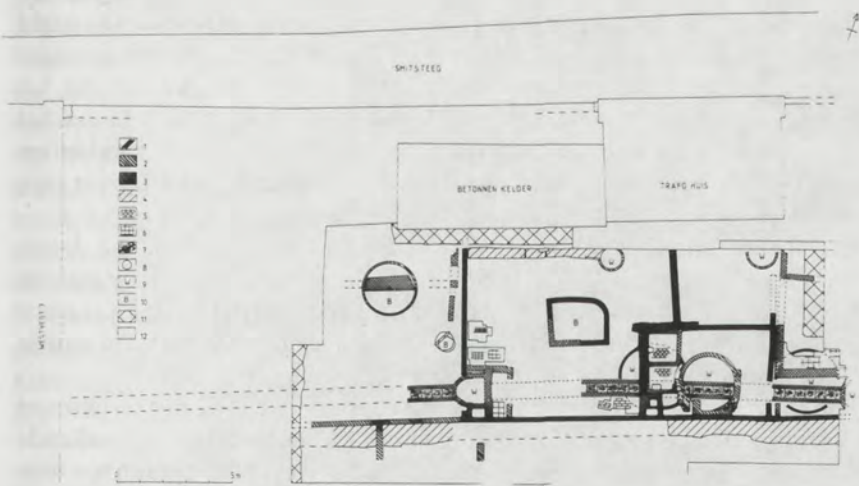
Onderzoek: ROB, SMA & OWD, november 1990-maart 1991.

In de tuin van de panden waarin het International Institute for Hydraulic and Environmental Engineering (IHE) is gevestigd, Oude Delft 91-95 en Westvest 7, is in januari 1991 door de Bataafse Aannemers Maatschappij (BAM) gestart met de nieuwbouw en een grote parkeergarage voor dit instituut. Na de sloop van het achterste gebouw van Westvest 7 is in 1990 een opgraving op het terrein langs de Smitsteeg uitgevoerd. Uit archiefbronnen is bekend dat op het perceel OD 95 de middeleeuwse bierbrouwerijen De Hartshoorn en De Rosbel (ook De Cimbel genoemd) hebben gestaan. Het terrein langs de zuidzijde van de Smitsteeg, die een verbinding vormt tussen de Oude Delft en de Westvest, is een potentiële locatie om een brouwerij te bouwen. Daarom is er een opgravingsput (13x23 m) langs deze steeg gemaakt (afb. 6). Van bierbrouwen, dat de belangrijkste ambachtelijke activiteit in Delft is geweest, is archeologisch weinig bekend. Zo is bijvoorbeeld onbekend welke sporen op de aanwezigheid van een brouwerij kunnen wijzen. Het is dus mogelijk dat er in het verleden resten van brouwerijen zijn opgegraven zonder dat deze als zodanig zijn herkend. Archeologisch onderzoek op een plek waarvan bekend is dat er brouwerijen hebben gestaan, zou deze lacune in kennis ten dele kunnen opvullen.

Uit de opgravingen blijkt dat er een 13,4 m lang gebouw evenwijdig aan de Smitsteeg heeft gestaan, dat minimaal 7,6 m breed is geweest. Door recente verstoringen is niet duidelijk of dit gebouw met zijn voorgevel op de rooilijn van de Smitsteeg heeft gestaan. De achtergevel van dit pand ligt 13,6 m uit deze rooilijn en is als tuinmuur in beide richtingen verlengd. Het steeds brede opgaande muurwerk (steenformaat: 22/21x11/10x5 cm) dateert uit het midden van de 15de eeuw. In het ooste-

lijke deel van het pand zijn twee vertrekken afgescheiden. Het oudste vloerniveau, dat uit een laag bakstenen bestaat, ligt op ongeveer 4 +NAP. Latere vloeren, bestaan uit plavuizen en liggen op 18 tot 25 +NAP.

In het centrum van het gebouw ligt een rechthoekige put met één afgeronde hoek die (later?) als beerput is gebruikt. Langs de binnenzijde van de achtergevel en de aansluitende tuinmuren is een rij waterputten gevonden. Deze waterputten zijn niet alle gelijktijdig in gebruik geweest. De oudste put (steenformaat: 22/21x11/10x5/4½ cm) dateert uit het begin van de bouw van het pand. Deze put is aan de oostzijde vernield voor de bouw van een nieuwe put (steenformaat: 19x9½x4½ cm). Buiten het pand ligt een derde put die wat betreft ouderdom tussen de bouw van beide eerdergenoemde waterputten past (steenformaat:

6. *Funderingsresten van brouwerij De Hartschoorn op het terrein van het IHE. Tekening: H. Robbers, OWD.*

Legenda:

1 = muurwerk uit de 15de eeuw;	7 = hout;
2 = muurwerk uit de 16de eeuw;	8 = tonput;
3 = muurwerk uit de 17de eeuw;	9 = waterput;
4 = muurwerk uit de 18de eeuw;	10 = beerput;
5 = vloeren van baksteen;	11 = (recente) verstoring;
6 = vloeren van plavuizen;	12 = muurwerk uit de 19de en 20ste eeuw.

21/20x10/9½x4½ cm). De diameter van elke waterput is 270 cm en ze zijn alle tot ca 250 ÷ NAP ingegraven. De jongste van deze putten heeft een schepopening van 50 x 125 cm. Putten met een dergelijk grote doorsnede en schepopening wijzen op industrieel watergebruik.

De produktiecapaciteit van een waterput die met opwellend grondwater wordt gevoed, wordt bepaald door de snelheid waarmee het water opwelt en het bodemoppervlak van de put. De capaciteit van deze waterputten blijkt aan in de 17de eeuw te gering. Om de capaciteit te vergroten, wordt er een 2½ m diepe greppel gegraven die vanaf de minstens 60 meter westelijk gelegen stadsgracht, onder de wal door naar en door het gebouw aan de Smitsteeg heen gaat. Enkele oudere funderingen en waterputten zijn daarbij doorgraven. In deze sleuf is een koker van ijs-selsteen gemetseld, die is afgedekt met eikenhouten planken. Deze koker heeft openingen gehad op plaatsen waar nieuwe waterputten (steenformaat: 17x8x4 cm) zijn geplaatst. De diameter van deze putten is veel kleiner, ca. 120 cm, omdat een rechtstreekse verbinding met het water in de stadsvest een onbepaalde hoeveelheid water aanvoerde. De putwand van de jongste van de grote waterputten is zorgvuldig hersteld nadat de koker er doorheen was gelegd. Door de naden tussen de planken op de koker met specie dicht te smeren, werd voorkomen dat het grachtwater dat door deze koker stroomde, zich zou vermengen met het grondwater in de welput. Dit wijst erop dat rond 1700 twee kwaliteiten water in de brouwerij voor industriële doeleinden beschikbaar zijn geweest.

Aan beide zijden van het besproken pand zijn sporen van latere -smallere- gebouwen langs de Smitsteeg aangetroffen. In het pand ten westen van de brouwerij is de daar aanwezige beerput in de 18de eeuw gelegd om er een muur doorheen te kunnen leggen. De put werd aan de zuidzijde vervolgens weer als beerput gebruikt.

Tijdens het uitgraven van de bouwput (oppervlak: 2500 m²) in februari 1991, zijn dankzij de medewerking van BAM belangrijke aanvullende waarnemingen verricht. Er zijn meerdere beer- en waterputten ten westen van het hierboven beschreven pand aangetoond die duidelijk maken dat ook daar brouwactiviteiten hebben plaatsgevonden. Op het binnenterrein is een enkele beer- en waterput aangetroffen. De concentratie aan gebouwsporen en putten nam weer toe in de zuidoosthoek van de bouwput, op het perceel van OD 91. Hier heeft volgens archiefgegevens brouwerij De Vergulde Buys, later De Twee Klimmende Leeuwen genoemd, gestaan. Er is een oost-west georiënteerde muur gevonden (steenformaat: 21x10x5 cm), waarlangs aan beide zijden in totaal vier waterputten bijeen liggen. De grootste waterput (steenformaat: 19½/9½x4½/4 cm) had een diameter van 260 cm en was tot 430

÷NAP ingegraven. In de hoeken van de bouwput bevinden zich muurresten van 15de-17de eeuwse gebouwen, waarvan de verdere contouren buiten de bouwput liggen.

Op een waarnemingsniveau van ongeveer 130 ÷NAP zijn veel grondsporen in de zavelige klei van de vaste ondergrond waargenomen. De oudste liggen in het zuidoosten van de bouwput op het perceel van OD 91 en dateren uit het begin van de Romeinse tijd. Het betreft enkele greppels die in noord-zuidrichting lopen. Eén greppel buigt naar het oosten af. Hier zijn ook enkele kuilen en greppels uit de 12de eeuw gevonden. Pas in het midden van de 14de eeuw zijn er weer menselijke activiteiten op het terrein waarneembaar in de vorm van mestkuilen en sloten. Een belangrijke, ongeveer 4 m brede sloot ligt noord-zuid in het westelijke deel van de bouwput, op ongeveer 13 m van de rooilijn van de Westvest. Deze sloot is waarschijnlijk een oude erfscheiding, getuige funderingsresten vanaf de 15de eeuw in de lengterichting bovenop de vulling van deze sloot. Op de percelen OD 93-95 komen vijf oost-west gerichte greppels voor. Het verband tussen deze greppels en tuinmuren is nog niet evident en moet nog verder worden uitgezocht.

Samenvattend kan worden gesteld dat er duidelijke archeologische sporen van brouwerijen in de vorm van een concentratie van veel, en grote waterputten zijn aangetoond. Bovendien is er iets van de problemen van de 17de-eeuwse brouwers duidelijk geworden. Men heeft capaciteitsproblemen door onvoldoende aanvoer van kwalitatief goed grondwater. Men heeft dit in De Hartshoorn proberen op te lossen door een koker naar het voor handen zijnde, maar kwalitatief slechtere grachtwater aan te leggen. Dit maakte de concurrentiepositie van de Delftse brouwer er natuurlijk niet beter op. In de Hartshoorn wordt in 1631 gestopt met het brouwen van bier, in De Cimbel in 1717 en in De Twee Klimmende Leeuwen tussen 1777 en 1789.

Bron: Van der Krogt 1987

Voormalig industrieterrein Aseptia, Zuideinde Prehistorisch skeletelement. 12 december 1990.

Bij grondwerkzaamheden in een bouwput is door de heer H. Tjihuis op een diepte tussen 5-7 m ÷NAP een wervel van een zeezoogdier (Ø 30 cm) gevonden. De bodemopbouw bestaat daar voornamelijk uit veen. Grond dat aan het bot kleefde wijst uit dat de wervel uit een humeuze zandlaag komt. Hoe dit bot daar terecht is gekomen, is onbekend.

7. Kruik van polychrone Hafnerwaar, datering: 2de-3de kwart 16de eeuw, gevonden op het Bagijnhof - hoek Phoenixstraat.' Foto: E.J. Bult, SMA.

Bagijnhof hoek Phoenixstraat

Middeleeuwse bebouwing

Onderzoek: SMA & OWD, 4 en 5 april 1991.

Tijdens het uitgraven van funderingen van bebouwing aan de noordzijde van het Bagijnhof langs de Phoenixstraat, zijn enige waarnemingen verricht. Tegen de binnenzijde van de gevelmuur langs de Phoenixstraat (steenformaat 22x10x5 cm) zijn twee beerputten gevonden. Deze zijn geplaatst op de vulling van een door planken afgeschutte ruimte. In een van de beerputten werd vroeg-17de-eeuws aardewerk gevonden. Een opvallend voorwerp onder deze vondsten was een kruikje van witbakkende klei dat met groen, bruin en geel gekleurde glazuur was afgewerkt (afb. 7). Het betreft een kruik van zogenaamde Hafnerwaar, afkomstig uit Duitsland. De kruik is vrijwel gaaf, alleen de rand is door langdurige slijtage aangetast. Deze kruik moet lang in gebruik zijn gebleven, want de datering van Hafnerkruiken wordt gemiddeld 75 jaar ouder gesteld dan de datering van de context waarin deze kruik werd gevonden.

Gebruikte afkortingen

NAP: Nieuw Amsterdams Peil

OWD: Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft

ROB: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

SMA: Sector Monumenten en Archeologie van de afdeling Bouw- en Woningtoezicht van de dienst Stadsontwikkelingen.

Literatuur

Haak, A.J.H., & W. Annema, 'Het bouwhistorisch onderzoek van de panden Oude Delft 161-165 te Delft', in: *Hoogheemraadschap van Delfland 1289-1989: Opstellen ter gelegenheid van een opmerkelijk jubileum*. - Delft, 1989, blz. 117-158.

Hurst, J.G., D.S. Neal & H.J.E. van Beuningen, *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650*. - Rotterdam, 1986. - (Rotterdam Papers VI).

Janssen, H.L., 'Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch, Doelstellingen en resultaten', in: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot Stad, Opgravingen in 's-Hertogenbosch*. - 's-Hertogenbosch, 1983, blz. 10-24.

Kistemaker, J.G.M., 'Het bodemarchief onder het Gemeenlandshuis te Delft', in: *Hoogheemraadschap van Delfland 1289-1989: Opstellen ter gelegenheid van een opmerkelijk jubileum*. - Delft, 1989, blz. 57-76.

Kistemaker, J.G.M., G.Ph.M. Buzing en P.J.W.M. Schulten (red.), Opgraving bestuurskantoor, in: *Archeologisch Bodemonderzoek in Delft 3* (Delft 1987), blz. 1-10.

- Krogt, P.C.J. van der, *Oude Delft 95: Geschiedenis van de gebouwen van het IHE*. - Delft, 1987.
- Raue, J.J., *De stad Delft: vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen: Interpretatie van 25 jaar binnenstads onderzoek*. - Delft, 1982.
- Sarfatij, H. (red.), *Verborgene steden: Stadsarcheologie in Nederland*. - Amsterdam, 1990.

Nieuwe straatnamen in Delft 1990-1991

Dr. P.C.J. van der Krogt

In mei 1985 verscheen in de serie *De Straat waarin wij wonen* het deel *Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in Delft*, waarin het gedeelte betreffende de historische Delftse namen en straten, vernoemd naar personen uit de Delftse personen door P.C.J. van der Krogt geschreven is. Dit boek is reeds lang uitverkocht. Kort na het verschijnen van het boek werd de auteur adviserend lid van de Commissie voor de Straatnaamgeving van de gemeente Delft.

Vervolgen op het boek, met recente benoemde straten, verschenen in het convocaat van Delfia Batavorum, in de 9de jaargang nr. 9 (oktober 1986) met de nieuwe namen van 1985, en in de 13de jaargang nrs. 3, 4 en 6 (1990) over de jaren 1986-1989.

Met ingang van dit eerste jaarboek wordt de draad weer opgepakt. In een jaarlijks terugkerende rubriek worden de nieuwe straatnamen besproken.

Bij elke straat wordt vermeld bij welke andere straat zij ligt, het wijknummer en eventuele wijknaam en de datum van het desbetreffende raadsbesluit.

Almirapad

Aan Händellaan (25, Buitenhof)

Rbsl. 28 juni 1990

Almira, eerste opera van Georg Friedrich Händel. *Almira* werd voor het eerst opgevoerd in Hamburg in 1705.

Het 'pad' is feitelijk het trottoir van een deel van de Händellaan, maar had een eigen naam nodig om een hernummering van die laan te voorkomen (vgl. Orlandopad).

Apolloweg

Van Herculesweg naar Minervaweg (24, Voorhof)

Rbsl. 31 januari 1991, naamswijziging deel Röntgenweg

Apollo, Griekse god, zoon van Zeus en Leto en de tweelingzus van Artemis. Hij is de god het licht, de zon, de muziek, dichtkunst enz. en de patroon van de muzen. Hij wordt gewoonlijk voorgesteld als jong en knap en was het Griekse ideaal van de jeugd.

*De onthulling van het straatnaambord Breevoortplantsoen door mevrouw A. Boon-Bruinzeel, weduwe van Hermanus Breevoort, op 30 september 1991
(Foto: P.C.J. van der Krogt)*

Berghuyspad

Vanaf Pijperring (25, Buitenhof)

Rbsl. 22 februari 1990

Johannes Jurriaans Berghuys (Zutphen 1724-Delft 1801) en zijn zoon Frederik Johannes Berghuys (Delft 1762-1835), organisten van de Nieuwe Kerk en stadsklokkenisten. Johannes werkte sedert 1741 in Delft. Bewerkingen voor carillon van bestaande werken zijn van hen bewaard gebleven.

Breevoortplantsoen

Van Bakkerenpad naar Chardonpad (25, Buitenhof)

Rbsl. 31 januari 1991

Hermanus Breevoort (Rotterdam 1909-Neuengamme (D) 1944), Delfts fotograaf en verzetsstrijder. Hij heeft veel werk gedaan voor het illegale dagblad *Het Nieuws* en bij de vervalsing van persoonsbewijzen. Tevens was hij medewerker van Jan van der Sloot, naar wie de nabijgelegen Van der Slootsingel is genoemd.

Zijn weduwe mevrouw A. Boon-Bruinzeel heeft zich jarenlang ingezet om ook hem geëerd te krijgen met een straatnaam. Het naambord is op 30 september 1991 -in de stromende regen- door haar onthuld in bijzijn van kinderen en familieleden. Eveneens is er toen een boom geplant ter herdenking.

Brittenpad

Vanaf Sibeliuslaan

Rbsl. 31 oktober 1991

Lord Benjamin Britten (Lowestoft 1913-1976), Brits componist, dirigent en pianist met een persoonlijke, gematigd moderne stijl, zijn reputatie kreeg hij vooral door zijn opera's en koormuziek. Hij wordt een van de belangrijkste en vruchtbaarste hedendaagse musici genoemd. Het hoogtepunt van zijn werk is het *War Requiem* uit 1961.

Estland

Vanaf Buitenwatersloot (13)

Rbsl. 27 juni 1991

Estland (*Eesti*), een van de drie Baltische staten aan de Oostzee. Evenals Letland en Litouwen, werd Estland na de Eerste Wereldoorlog onafhankelijk, maar moest zich in 1940 bij de Sovjet-Unie aansluiten. In 1990 verkreeg het land opnieuw de onafhankelijkheid. Estland heeft een oppervlakte van 45.100 km² (iets groter dan Nederland) en telt ruim 1,5 miljoen inwoners. De hoofdstad is Tallin.

Zie voor de besluitvorming over deze naam bij Letland.

Fideliopad

Vanaf Beethovenlaan (25, Buitenhof)

Rbsl. 28 juni 1990

Fidelio, de enige opera van Ludwig van Beethoven (1805-1814, herhaaldelijk bewerkt).

Deze naam van een muziekwerk van Beethoven is gekozen als adressering van een flatgebouw aan de Beethovenlaan, die niet in de huisnummering van deze laan kon worden opgenomen (vgl. Orlandopad en Almirapad).

Herfstpad

Plan Ecodus

Rbsl. 31 oktober 1991

Vier paden genoemd naar de vier seizoenen zijn de eerste straten die opgeleverd worden in het uitbreidingsplan Ecodus (*Ecologisch bouwplan* aan de Van der Dussenweg). Dit plan is ontwikkeld aan de hand van een aantal milieuthema's, onder andere water, bezonning, afval en groen. Straatnamen in die wijk zullen namen krijgen gebaseerd op ecologische motieven, zoals natuur en milieu.

Aangezien de natuur zich richt naar de vier seizoenen, kwam de commissie voor de straatnaamgeving op de gedachte de seizoenen te vernoemen. Van noord naar zuid wordt het jaar gevolgd: Lente-, Zomer-, Herfst- en Winterpad.

Sint-Jorispad

Rbsl. 31 oktober 1991 gewijzigd tracé vastgesteld

Het noordelijkste deel van het oorspronkelijke pad, dat op de Brassers-kade uitkwam, verdween door de aanleg van de afrit Delft-Noord. In de plaats daarvan kwam een nieuw pad naar de Sportring.

Dit nieuwe pad kreeg ook de naam Sint-Jorispad.

Jozefstraat v/h Molenpoort

Van Burgwal naar Oude Langendijk (11, Centrum)

Rbsl. 31 januari 1980 (Molenpoort); 23 april 1981 naamswijziging in Jozefstraat; 26 april 1990 naamswijziging in Molenpoort; 27 juni 1991 naamswijziging in Jozefstraat voorheen Molenpoort

De hoogst ongebruikelijke naam van dit kleine straatje is een gevolg van een compromis. Van oudsher heette deze straat *Molenpoort*. In 1620 bewoonde Jacob Jacobsz., molenaar van de Trapjesmolen, een huis in deze poort. De molen stond op de hoek ervan. Het straatje was bezit van de St. Jozefkerk en werd met houten deuren afgesloten. Deze deuren werden in 1735 vervangen door stenen muren met houten deuren. In

1898 werd het straatje door de gemeente van het kerkbestuur van de St. Jozefkerk overgenomen. De twee huizen erin behoorden administratief tot respectievelijk de Burgwal (nr. 18) en de Oude Langendijk (nr. 27), waartussen ze de verbinding vormt. Op verzoek van de politie stelde de raad in 1980 de naam *Molenpoort* officieel vast. De huisnummers werden echter niet gewijzigd, die bleven 18 en 27! Een van de bewoners verzocht toen tot naamswijziging omdat hij zijn post in de Molenstraat bezorgd zag. Het straatje ging toen Jozefstraat heten. Deze naam is ontleend aan de kerk ernaast, die de kerk van de Sint Jozefparochie was. Deze parochie werd in 1971 samengevoegd met die van Sint Hippolytus. De nieuwe parochie kreeg toen de naam van Maria van Jesse.

In 1990 vonden drie raadsleden het een goed idee om de historische naam Molenpoort te herstellen. De argumentatie in hun voorstel was dat bij naamswijziging in 1981 voorbijgegaan werd 'aan de historische waarde van de Molenpoort, met name Jan Vermeer, deze had daar zijn domicilie. Het was het huis van zijn schoonmoeder, is daar ingetrouwd, heeft er zeker de laatste drie jaren van zijn leven gewoond, en is er ook in 1675 gestorven. Het huis in de Molenpoort komt ook voor bij de boedelbeschrijving van Jan Vermeer.' Bij de behandeling in de raadsvergadering van 26 april lichtte een van de initiatiefnemers het voorstel met enkele andere historische feiten toe. Opmerkelijk is dat zij in haar toelichting vermeldde dat ze contact met de bewoners had gehad, met uitzondering van één familie. De overige bewoners vonden het een goed idee. Dat vond een ander raadslid wel vreemd, aangezien er maar twee bewoners waren! Het voorstel werd toch aangenomen.

Beide bewoners protesteerden tegen de nieuwe naamswijziging. Het overleg met een van hen was kennelijk niet zo goed geweest. Hun wensen waren als directe belanghebbenden natuurlijk van groot belang, maar het was toch ook wel wenselijk de historische naam Molenpoort te behouden. Vandaar dat voor dit geval een ongebruikelijke oplossing gekozen is en de naam werd vastgesteld als 'Jozefstraat v/h Molenpoort'.

De Krim

Vanaf Buitenwatersloot (13)

RbSl. 27 juni 1991

De Krim, schiereiland in de Zwarte Zee. Het vormt een provincie van de Oekraïne en heeft een oppervlakte van 27.000 km² (ruim de helft van Nederland). Bekendheid kreeg het schiereiland door de Krimoorlog (1853-1856) tussen Rusland enerzijds en Turkije, Frankrijk, Engeland en het Koninkrijk van de Beide Sardiniën anderzijds.

Leharlaan

Vanaf Sibeliuslaan

Rbsl. 31 oktober 1991

Franz Léhar (Komáron 1870-Bad Ischl 1948), Hongaars componist, aanvankelijk militair kapelmeester. Zijn grootste successen bereikte hij met zijn operettes, zoals *Die lustige Witwe* (1902), *Der Graf von Luxemburg* (1909) en *Der Zarewitsch* (1927).

Lentepad

Plan Ecodus

Rbsl. 31 oktober 1991

Zie Herfstpad.

Letland

Van Buitenwatersloot naar Oeral (13)

Rbsl. 27 juni 1991

Letland (*Latvija*), een van de drie Baltische staten aan de Oostzee. Evenals Estland en Litouwen, werd Letland na de Eerste Wereldoorlog onafhankelijk, maar moest zich in 1940 bij de Sovjet-Unie aansluiten. In 1990 werd het opnieuw onafhankelijk. Letland heeft een oppervlakte van 63.700 km² (1,5 x Nederland) en telt ruim 2,5 miljoen inwoners. De hoofdstad is Riga.

De straatnamen Estland, Letland en Litouwen (evenals De Krim en Oeral) vinden hun oorsprong in het van oudsher bekende straatje Siberië, waar ze vlak bij liggen. Aanvankelijk dacht de adviescommissie voor straatnaamgeving aan streek- en gebergtenamen uit de Sovjet-Unie, waarmee een relatie met Siberië ontstaat (De Krim en Oeral getuigen van die gedachte). Het streven naar onafhankelijkheid van verschillende Sovjetrepublieken, met name van de drie Baltische staten, was zo actueel dat de commissie op het idee kwam de drie belangrijkste nieuwe straten hun namen te geven. Van een directe relatie met Siberië was dan geen sprake meer.

Ongewild en onbedoeld werd er echter ook een andere relatie gelegd: 'Welke associatie is er tussen Siberië en de drie republieken? Ze maken alle deel uit van de USSR. En dat is juist een associatie die we niet moeten benadrukken. Een andere associatie is dat onder Stalin veel bewoners van de republieken zijn afgevoerd naar Siberië. Om nu juist in Siberië voor deze namen te kiezen getuigt van weinig tact' aldus een van de raadsleden.

Omdat de Sovjet-Unie is opgeheven, voordat de bouwactiviteiten voor deze straten begonnen waren (in januari 1992 was dat nog niet het geval), kan nu gezegd worden dat *alle* straten in dit wijkje hun namen

ontlenen aan geografische namen uit de voormalige Sovjet-Unie.

Litouwen

Van Krakeelpolderweg naar Letland (13)

Rbsl. 27 juni 1991

Litouwen (*Lietuva*), een van de drie Baltische staten aan de Oostzee. Evenals Letland en Estland, werd Litouwen na de Eerste Wereldoorlog onafhankelijk, maar moest zich in 1940 bij de Sovjet-Unie aansluiten. In 1990 werd het weer onafhankelijk. Litouwen heeft een oppervlakte van 65.200 km² (1,5 x Nederland) en telt 3,5 miljoen inwoners. De hoofdstad is Vilnius. Zie voor de besluitvorming over deze naam bij Letland.

Minervaplein

Plein aan de Minervaweg (24, Voorhof)

Rbsl. 31 januari 1991

Het plein aan de Minervaweg werd altijd al Minervaplein genoemd, maar ontving deze naam pas in 1991 officieel.

Oeral

Vanaf Letland (13)

Rbsl. 27 juni 1991

Oeral, gebergte in Rusland dat zich over meer dan 2000 kilometer uitstrekt tussen de Kaspische Zee en de Noordelijke IJszee. Het is ook de naam van een rivier, die vanuit dit gebergte naar de Kaspische Zee stroomt. Gebergte en rivier vormen de grens vormt tussen Europa en Azië.

Oostpoortweg

Van Oostplein naar Heempad (12+16)

Rbsl. 25 februari 1970 vastgesteld als Poortweg, naamswijziging 27 juni 1991

Toegangsweg tot Delft van de A13 bij de Oostpoort, waar zowel de oude als de nieuwe namen aan zijn ontleend. Zie ook Poortweg.

Orlandopad

Vanaf Händellaan (25, Buitenhof)

Rbsl. 28 juni 1990

Orlando, opera van Georg Friedrich Händel in Italiaanse stijl, geschreven in 1733.

Het pad is nauwelijks als zodanig herkenbaar. Er was echter een afzonderlijke straatnaam nodig omdat anders een groot deel van de Händel-

laan hernummerd had moeten worden (vgl. Almirapad).

Oude Ijsbaan

Tussen Oudraadtweg en Esdoornlaan (12)

Rbsl. 31 januari 1991

Straat aangelegd op het voormalige ijsbaanterrein.

Het historische gebruik van dit terrein en de vorm van de straat - in een kring - leidde tot de keuze van deze straatnaam.

Poortweg

Vanaf Oostpoortweg (28)

Rbsl. 27 juni 1991

Aanvankelijk was Poortweg de naam van de toegangsweg tot Delft van de A13 bij de Oostpoort. Aan de zuidzijde van deze weg was een bedrijventerrein aangelegd. De toegangsweg daarvoor had geen eigen naam, de kantoren werden genummerd aan de Poortweg. Toen er ten zuiden daarvan nieuwe bedrijfspanden gebouwd werden, is die toegangsweg verlengd. Wanneer de nieuwe kantoren óók aan de Poortweg genummerd zouden worden, zou dat betekenen dat de toegangsweg - die langer geworden was dan de feitelijke Poortweg - ook Poortweg zou heten. Dit is een minder wenselijke situatie.

Een andere naam vaststellen voor deze toegangsweg hield in dat het adres van de bestaande kantoren gewijzigd werd, wat niet zonder grote kosten mogelijk is. Er is toen voor de oplossing gekozen de bestaande Poortweg - waar verder geen adressen aan waren - te hernoemen in Oostpoortweg en de toegangsweg tot het bedrijfsterrein de naam Poortweg te geven. Zo bleef het adres van de bestaande bedrijven gelijk, konden de nieuwe kantoren aan de Poortweg genummerd worden en waren er geen twee Poortwegen.

Rijnweg

Vanaf Schieweg (27, Bedrijventerrein Schieweg-Noord)

Rbsl. 27 juni 1991

Ontsluitingsweg voor enkele bedrijven op het industrieterrein Schieweg-Noord. De naam is ontleend aan het Rijn-Schiekanaal, waarlangs de Schieweg loopt.

Sandinopad

Van Abtswoude naar Sandinoweg (23, Tanthof-West)

Rbsl. 31 januari 1991

Pad in het verlengde van de *Sandinoweg*, die genoemd is naar César Augusto Sandino (Niquinohomo, Nicaragua 1895-1934), Nicaraguaans

guerillaleider.

Sibeliuslaan

Vanaf Chopinlaan

Rbsl. 31 oktober 1991

Jean Sibelius (Tavastehus, Hämeenlinna 1865-Järvenpää, Helsinki 1957), Fins componist en violist, leraar viool en muziektheorie aan het conservatorium te Helsinki. Hij schreef vele liederen en pianowerken, daarnaast een vioolconcert en zeven symfonieën.

Jan Thomélaan

Van Reinier de Graafweg naar Brahmslaan (25, Buitenhof)

Rbsl. 22 februari 1990 (naamswijziging van gedeelte van Mozartlaan)

Dr. Johannes (Jan) Thomée jr. (Delft 1886-1954), arts, o.a. medeoprichter van het bureau voor medische sportkeuring, en voetballer (lid van Concordia, speelde tevens in het Nederlands voetbalteam 1907 - 1911).

Toscaninipad

Vanaf Sibeliuslaan

Rbsl. 31 oktober 1991

Arturo Toscanini (Parma 1867-New York 1957), Italiaans dirigent en cellist, o.a. aan de Scala te Milaan (1898-1908 en 1921-1926) en aan de Metropolitan Opera van New York (1908-1915). Hij geldt als een van de grootste dirigenten aller tijden. Sedert 1928 woonde hij in New York.

Winterpad

Plan Ecodus

Rbsl. 31 oktober 1991, naamswijziging gedeelte Voordijkhoornsepad
Zie Herfstpad.

Zomerp pad

Plan Ecodus

Rbsl. 31 oktober 1991

Zie Herfstpad.

Zwethpad

Van Rotterdamseweg naar Rijksweg A13

Rbsl. 31 oktober 1991

Fietspad evenwijdig aan de Zwethkade.

Verlengingen

Behalve de bovenstaande nieuwe straatnamen, hebben nog de volgende wijzigingen plaatsgevonden:

Rbls. 31 januari 1991 Van Barenstraat verlengd door gedeeltelijke naamswijziging van Abtswoudsepad

Rbls. 27 juni 1991: Verlenging van het bereik van de Zusterlaan en Geerboogerd en verlenging van de Troelstralaan door naamswijziging van het gedeelte van de Aart van der Leeuwlaan langs de meest westelijke flat van Poptahof Zuid.

Rbsl. 31 oktober 1991: Verlenging van het bereik van de Tant-hofdreef.

Publikaties over Delft en Delvenaren 1990-1991

Samengesteld door dr. P.C.J. van der Krogt en H.W. van Leeuwen

In deze rubriek wordt een overzicht gegeven van wat er in het afgelopen jaar over Delft en Delvenaren geschreven is. Voor deze eerste keer is als beginjaar 1990 genomen. Om de lijst zo volledig mogelijk te krijgen, wordt ieder lid verzocht titels van nieuwe publikaties, of van publikaties uit 1990 of later, die hieronder niet te vinden zijn, aan de redactie te sturen.

Alles over Delft : *Stadsgids '91-'92*. - Den Helder : Holland Advertising bv, 1991. - 152 blz. met kaartbijlage.

Barnes, Donna R., & Jane ten Brink Goldsmith, *Street scenes: Leonard Bra-mers's drawings of 17th-century Dutch daily life*. - Hempstead, N.Y.: Hof-stra Museum, 1991. - 80 blz., ill. - catalogus van tentoonstelling van tekeningen door deze Delftse schilder, berustend in het Rijksprenten-kabinet, Leiden.

Beckum, Paul van, & Lex Dalen Gilhuys, *50 jaar spanning in Zuid-Holland*. - Voorburg : N.V. Electriciteitsbedrijf ZuidHolland, 1991. - 96 blz., ill. - ISBN 90 9004 376 4. - Op blz. 82-86: Delft: Historie met emoties.

Bernard, Johan [et al.] [= De 'EeBoCo'] (red.), *1e Eeuwboek van het Tech-nologisch Gezelschap van Delft 1890-1990, opgericht 15 december 1890*. - Delft: Technologisch Gezelschap, [1990]. - 343 blz., ill.

Bloem, A.C.W., en H.L. Spoelstra (red.), *Honderd jaar Delftsche Studenten Weerbaarheid 1890-1990*. - Delft: Delftsche Studenten Weerbaarheid, 1991. - 72 blz., ill.

Boelema, Horst G.O., *Delft in bezettingstijd 1940-1945*. - Delft : Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 1990. - 87 blz., ill.

Bosman-Jelgersma, H.A., Dirck Cluyt, de eerste Leidse hortulanus. - In: *Leids Jaarboekje 83* (1991), blz. 75-88. - Voor zijn benoeming te Leiden (1594) was Cluyt apotheker in Delft.

Braat, F.W., *Geliefde dochter Marie...: brief van Frederik Willem Braat aan zijn dochter Marie voor haar vertrek naar Indië in 1886*. - Diepenveen: [eigen uitgave], 1990. - 48 blz., ill.

Buitenhuis, L.J., J.H. van Eis en F.M. van Eis-van der Waals, Naamreeks Verstraten - Van Straaten: Een plateelbakkersgeslacht te Delft en Haarlem. - In: P.C.J. van der Krogt, B. de Keijzer en H.K. Nagtegaal (samenst.), *Hollandse Stam- en Naamreeksen II*. - Delft : Genealogische Vereniging Prometheus ; Rotterdam : Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie 'Ons Voorgeslacht', 1990. - blz. 161-181.

Daalen, A.P.A. van, *Van handwerkers tot managers 1916-1991: 75 jaar historie van de Neutrale Woningbouwvereniging 'Hof van Delft'*. - Delft : Neutrale Woningbouwvereniging 'Hof van Delft', 1991. - 64 blz., ill.

Delfia Batavorum (Publikatiecommissie, red.), *Delft wordt modern: Architectuur en stedenbouw 1850-1940*. - Delft: Genootschap Delfia Batavorum, 1990. - 148 blz., ill. - ISBN 90 9003 925 2. - (Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum ; 16). - Bundel van de volgende artikelen: V. Schipper en F. van Vree, De modernisering van een traditionele Hollandse stad; R. Docter, De stadsontwikkeling van Delft in de jaren twintig; R. Geurtsen, Kabouterpuntmuts in Delfland [betreft de Reineveldbrug]; F. Bollerey, Agneta Park: ein prosperierendes Unternehmen und ein mustergültiges Fabriksdorf; B. Verbrugge, Onveranderlijkheden en dynamiek in een historische stad; N.H.M. Tummers, Een huis van Klijnen en het licht van Delft; P. Rosenberg, Delftse kerkbouw 1850-1940; G. Nieuwmeijer en H. Bemelmans, Geschiedenis van het fabrieksgebouw; B. Draijer, 'Solheim'.

Delft (gemeente), *Delftse bovenlichten : vensters boven voordeuren*. - Delft : Dienst Stadsontwikkeling, 1991. - 18 blz., ill.

Delft (gemeente), *Jaarboek bestuursinformatie uitgave 1991: Kengetallen van de gemeente Delft*. - Delft : Afdeling Onderzoek & Statistiek, 1991. - 240 blz., ill.

Deursen, A.Th. van, & S. Groenveld, *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw*. - 's-Gravenhage: Stichting voor Historisch Onderzoek, 1990. - 138 blz. - Op blz. 76-82: De bedeeden van Delft. - Analyse van de bedienboeken in het archief van de Kamer van Charitate.

Dieleman, Anthonie et.al. (red.), *Het Barbaraklooster: Eene selsaeme geschiedenis*. - Delft : Katholieke Studentenvereniging Sanctus Virgilius, 1991. - 192 blz., ill. - ISBN 90 9004 006 4.

Drift, G.H.J. van der, *Genealogie Van der Drift: Tak Hodenpijl*. - Zwolle : [eigen uitgave], 1990. - 81 blz., ill.

--, *Genealogie Van der Drift: Tak Papsou-Vrijenban*. - Zwolle : [eigen uitgave], 1991. - 72 blz., ill.

Enthoven, P.H., *Kroniek van het geslacht Enthoven*. - Zutphen : Walburg Pers, 1991. - 208 blz., ill. - ISBN 90 6011 734 4. - (Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde ; 11).

Eyffinger, A.C. en B.P. Vermeulen (red.), *Hugo de Groot : denken over oorlog en vrede*. - Baarn : Ambo, 1991. - 170 blz. - (Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland ; 8). - ISBN 90-263-0885-X.

Galen-Brouwer, G. van, Stamreeks Brouwer: Een Rooms-Katholiek vleeshouwersgeslacht te Delft. - In: P.C.J. van der Krogt, B. de Keijzer en H.K. Nagtegaal (samenst.), *Hollandse Stam- en Naamreeksen II*. - Delft : Genealogische Vereniging Prometheus ; Rotterdam : Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie 'Ons Voorgeslacht', 1990. - blz. 43-48.

Geluk, Anne Marie, *Ontdekkingsreis naar een onzichtbare wereld: Antoni van Leeuwenhoek en de 17de eeuw*. - Delft : Het Prinsenhof, 1991. - ongepag., ill. - Tentoonstelling van 18 mei tot en met 8 september.

Grom, Alice, en Hendrik Stoorvogel, *Delft Nederlands, English, Deutsch, Français*. - Amersfoort : Tourtime, [ca. 1990]. - [32] blz., ill. - ISBN 90 6109 238 8. - Toeristisch fotoboekje.

Hoek, C., Het cartularium van heer Christiaan Cruys van Adrichem, pater van het Sint Barbara convent te Delft. - In: *Ons Voorgeslacht* 45, 402 (1990), blz. 57-62.

--, Het oudste cartularium van het Oude Gasthuis te Delft. In: *Ons Voorgeslacht* 45, 407 (1990), blz. 225-254.

--, Aantekeningen uit het archief van het Oude Gasthuis te Delft. - In: *Ons Voorgeslacht* 45, 408 (1990), blz. 304-306.

--, Een zestiende eeuws cartularium van het Oude Gasthuis te Delft. - In: *Ons Voorgeslacht* 45, 409 (1990), blz. 326-333.

--, Acten betreffende Vlaardingingen in diverse archieven. I. De Delftse Statenkloosters. - In: *Ons Voorgeslacht* 45, 410 (1990), blz. 425-449.

Hoog, M. de, en H.K. Nagtegaal, *Huwelijken te Delft 1873-1902: Alfabetische index op de registers van de burgerlijke stand*. - Delft: Genealogische Vereniging Prometheus, 1990. - 298 blz.

Houtzager, H.L., Reinier de Graaf 1641-1673: In zijn leven Naukeurige Ontleder en gelukkig Geneesheer tot Delft. - In: *Medisch Journaal Delft* 3, 1 (1991), blz. 11-20.

--, Reinier de Graaf en zijn onderzoek naar de relatie tussen corpus luteum en zwangerschap. - In: *Nederlands Tijdschrift voor Obstetrie en Gynaecologie* 104, 4 (1991), blz. 134-137.

--, Het experiment van Florentius Schuyt. - In: *Gastrologica* 4, 2 (1991), blz. 58-60.

--, De Noordelijke Nederlanden ten tijde van Reinier de Graaf. - In: *Graafwerk* (personeelsblad van het Reinier de Graaf Gasthuis) 9, 4 (1991), blz. 14-15.

--, 'Van de saadt-af-voerende vaten, ofte eyer-weegen der vrouwen'. - In: *Tijdschrift voor Verloskundigen* 16, 6 (1991), blz. 234-235.

--, Nicolaas Steno and Reinier de Graaf, Danish-Dutch scholars meet in the 17th century. - In: *Dialogue (Novo Nordisk)* 6 (June-July 1991), blz. 8.

--, Gelukkig Geneesheer tot Delft: Reinier de Graaf (1641-1673), 350 jaar geleden geboren. - In: *Holland* 23, 3 (1991), blz. 163-172.

--, Het Collegium Privatum Amstelodamense en de wetenschappelijke twist tussen Reinier de Graaf en Jan Swammerdam. - In: *Maandblad Amstelodamum* 78, 4 (1991), blz. 73-83.

- Reinier de Graaf, 350 jaar geleden geboren. - In: *Medisch Journaal Delft* 3, 4 (1991), blz. 196-197.

--, (red.) *Reinier de Graaf 1641-1673: In zijn leven Nauwkeurig Ontleder en gelukkig Geneesheer tot Delft: Bundel opstellen, verschenen bij gelegenheid van de herdenking van de 350ste geboortedag van Reinier de Graaf.* - Rotterdam: Erasmus Publishing, 1991. - 99 blz. - ISSN 0923-2974, nr. 4. - (Serieuitgave van de Reinier de Graaf Stichting te Delft ; 6) = (Serie-uitgave van de Stichting Historia Medicinae ; nr. 4). Bevat de volgende bijdragen: A.J.H. Rozemond, De toestand in de wereld van 1667-1673; L.C. Palm, De Graafs invloed op Van Leeuwenhoek; H.L. Houtzager, Experimenteel geneeskundig onderzoek in ons land ten tijde van Reinier de Graaf; H.A.M. Snelders, Reinier de Graaf en de iatrochemie.

Janssen, A.J.W., Stamreeks Janssen (Doornenburg - Zegwaard - Delft). - In: P.C.J. van der Krogt, B. de Keijzer en H.K. Nagtegaal (samenst.), *Hollandse Stam- en Naamreeksen II.* - Delft : Genealogische Vereniging Prometheus ; Rotterdam : Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie 'Ons Voorgeslacht', 1990. - blz. 75-82.

Koenen, M., Antoni van Leeuwenhoek toonde de wetenschap het onzichtbare. - In: *Kijk: Populair wetenschappelijk maandblad*, december 1991, blz. 41-44.

Koten, Dick van (ed.), *Delft Nederlands - English - Français - Deutsch.* - Rotterdam : Illustra ; Helmond : Holland Book Sales, 1990. - 102 blz., ill. - ISBN 90 6618 550 3/90 6618 51 1. - Toeristisch fotoboek

Krogt, P.C.J. van der, *Huwelijkse voorwaarden verleden voor schepenen van Delft 1536 (1519) - 1586 (1594, 1601, 1687) (Gemeentearchief Delft, Inv. O.R.A. 305 en 306).* - Delft : [eigen uitgave], 1990. - 123 blz.

--, Nieuwe straatnamen in Delft 1986-1989. - In: *(Tijdschrift van het Genootschap Delfia Batavorum* 13(1990), blz. 30-32, 40 en 57-59.

Laan, J. [et al.], *Delfshaven: vier historische beschouwingen over opkomst en ondergang van een zeehaven*. - Rotterdam: Stichting Delfshaven Zeshonderd jaar [etc.], 1990. - Bundeling van voordrachten van J. Laan, P. Sigmond, J. Okkema en W. van Zutphen.

Leeuwen, H.W. van, Delftse raadsverkiezingen in vroeger tijden. - In: *Nu & Dan* 1, 2 (1990), blz. 6-7.

--, Ambtenaren en werklieden. - In: *Nu & Dan* 1, 4 (1990), blz. 8-9.

--, Antiek toerisme in Delft. - In: *Nu & Dan* 1, 6 (1990), blz. 6-7.

--, Van schalken, schelmen en schurken. - In: *Nu & Dan* 1, 8 (1990), blz. 6-7 en 16.

--, Delft en een heilige relatie. - In: *Nu & Dan* 1, 10 (1990), blz. 6-7. - Over het Sint-Nicolaasfeest.

--, De bruggen van Delft. - In: *Nu & Dan* 2, 2 (1991), blz. 6-7.

--, Alleen op de wereld. - In: *Nu & Dan* 2, 4 (1991), blz. 11-12. - Over het vondelingenhuis aan de Molslaan.

--, Gemeentesecretaris en archivaris Soutendam honderd jaar dood. - In: *Nu & Dan* 2, 8 (1991), blz. 20-21.

--, Nationale archievendag groot succes. - In: *Nu & Dan* 2, 10 (1991), blz. 14-15.

Maassen, H.A.J., *De Bank van Lening te Delft en de Stadsbank van Lening te Delfshaven*. - Leidschendam : [eigen uitgave], 1990. - 2 delen, 27 en 19 blz. - (Studiën in de geschiedenis van consumptief en klein commercieel krediet : 2 en 3).

Meilink-Hoedemaker, L.J., Vader en zoon De Zwaan, klokkenisten te Delft. - In: *Tijdschrift van het Genootschap Delfia Batavorum* 11(1989), blz. 59-60 en 13(1990), blz. 5-6

Montias, J.M. [et al.], A postscript on Vermeer and his milieu. - In: *The Hoogsteder Mercury* 12(1991), blz. 42-52. - Aanvullingen op J.M. Montias, Vermeer and his milieu, 1989.

Morien, H.M., Stamreeks Morin-Morien: Een hugenoten-geslacht. - In: P.C.J. van der Krogt, B. de Keijzer en H.K. Nagtegaal (samenst.), *Hollandse Stam- en Naamreeksen II*. - Delft : Genealogische Vereniging Prometheus ; Rotterdam : Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie 'Ons Voorgeslacht', 1990. - blz. 111-119. - Sedert 1824 te Vrijenban en Delft.

Nagtegaal, H.K., Stamreeks Plomp (Oud-Alblas - Papendrecht -Delft). - In: P.C.J. van der Krogt, B. de Keijzer en H.K. Nagtegaal (samenst.), *Hol-*

landse Stam- en Naamreeksen II. - Delft : Genealogische Vereniging Prometheus ; Rotterdam : Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie 'Ons Voorgeslacht', 1990. - blz. 129-136.

--, (eindred.), *Kwartierstatenboek I: herziene uitgave*. - Delft: Genealogische Vereniging Prometheus, 1991. - 536 blz. - Eerste uitgave verscheen in 1978.

Nawijn, F., Van Bodegom te Delft. - In: *Gens Nostra* 45, 6 (1990), blz. 252-254.

Neijzen, G.J., *Renovatie Hofje van Almonde*. - Delft : [eigen uitgave], 1990. - 19 blz., ill.

Oosterloo, Jan H., & Ed van Wijk (foto's) *Delft in pictures: Delft in foto's: Delft in Lichtbildern*. - Rijswijk: Elmar, [1990]. - 96+77 blz. - Heruitgave van 1967, uitgebreid met vertalingen. Toeristisch fotoboekje.

Poelgeest, Geert van, & Hans de Vries, *Muurflora in Delft*. - Delft : K.N.N.V. Delft e.o., 1991. - 44 blz., ill.

Pols, B., *Cloisonné-tegels van de Porceleyne Fles : Katalogus*. - Pijnacker : [eigen uitgave], 1990. - ongepagineerd [ca. 220 blz.], ill.

Poutré, Johannes La, *Delft Bierstad: Een toeristische wandeling door Delft*. - Delft : Delfts Brouw, [1990]. - 16 blz., ill.

Prix de Rome 90 - architectuur - architecture, stedenbouw town planning & landschapsarchitectuur - landscape architecture. - Den Haag: SDU uitgeverij, 1990. - 95 blz., ill. - De opdracht voor het onderdeel 'architectuur' was het ontwerpen van een particulier museum met woonhuis grenzend aan het stadskantoor te Delft.

Rozendaal, S., *Hoe Gist-Brocades gisten, schimmels en bacteriën dresseert*. - Delft: Gist-Brocades, [1990]. - 26 blz., ill.

Schoobrugge, G.A. van de, *50 jaar TPD in beweging: Een halve eeuw natuurkunde voor de praktijk*. - Delft : Technisch Fysische Dienst TNO-TU Delft, 1991. - 176 blz., ill.

Siljée, M., *Het Sint Joris Gasthuis en de trek naar buiten: De geschiedenis van de oprichting van het buitengesticht De Vrijenban*. - Rotterdam : [eigen uitgave], 1991. - 47 blz., ill. - Scriptie Hogeschool Rotterdam e.o.

Snoeck, J.W., Jhr. Matthias Adriaan Snoeck. - In: *Gens Nostra* 46, 6 (1991), blz. 275. - Betreft een grafsteen in de Oude Kerk te Delft.

Spanjaard, M., *De Joodse gemeente van Delft: genealogie ten dienste van sociologisch-demografisch onderzoek*. - In: *Misjogge* 3(1990) 3, blz. 73-78.

Swieten-Koot, J. van, *Van Merwick, Van Merwijck, Van Marwijk, Van Marwijk Kooy, Van Marrewijk*. - Nootdorp : [eigen uitgave], 1991. - 176 blz., ill. - Genealogie

TU Delft (Commissie Jubileumboek, red.), *Vijftig jaar 'vliegtuigbouwkunde' in Delft 1940-1990*. - Delft : Delftse Universitaire Pers, 1990. - 166 blz., ill. - ISBN 90 6275 626 3.

Verkroost, C.M., Ongedateerde brieven van P.A. de Genestet aan G.J. de Clercq. - In: *Maandblad Amstelodamum* 77 (1990), blz. 27-35.

--, P.A. de Genestet en zijn liefdespoëzie. - In: *Maandblad Amstelodamum* 78 (1991), blz. 56-61.

Visser, J.C., en J.G. Wegner, *Plattegrond van de stad Delft, getekend door Jacob van Deventer; fotografische reproductie op ware grootte*. - [Maasland]: Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer ; Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1990. - 8 blz. en losse facsimile van de kaart.

Vrije Akademie, *Herdenking 40-45: Tentoonstelling, rondleiding: Lespakket door het comité herdenking 40-45*. - Delft: Vrije Akademie, 1990. - 29+10 blz., ill.

Wees, Trudy van der, *Het gezicht van Nederland : Delft*. - Delft : Beheer en Milieu, afd. Economische Zaken, 1991. - 63 blz., ill. - ISBN 90-72977-08-4

Wijbenga, D., *De Oude Kerk van Delft: 750 jaar in woord en beeld*. - Rijswijk: Elmar, [1990]. - 87 blz., ill. - ISBN 90 6120 793 2.

Zuijdgeest, P., *Otto de Vooght, een dichter die Delft niet kon vergeten*. - Delft: Druk. Tan Heck, 1991 - 60 blz., ill. - ISBN 90 6824 003 X.

Zwaal, P., *Lex Haak, architect*. - Delft : Delftse Universitaire Pers, 1991. - 136 blz., ill. - ISBN 90 6275 705 7.

Het gemeentebestuur van Delft

Toestand 1-1-1992

Burgemeester: mr. H.V. van Walsum

Gemeentesecretaris: H.J.M. ter Braak

Wethouders:

mw. C.M. van der Bie-van Vliet (PvdA), Concernaangelegenheden, personeel en organisatie, beleidsplanning en -evaluatie, milieu en energie

B.J. Boelens (VVD), Stadsontwikkeling, beheer, regionale zaken, bedrijven en informatisering

P.R.M. Rensen (PvdA), Sociale zaken, economische zaken, werkgelegenheid en toerisme

A.J. van der Hout (D'66), Volkshuisvesting, onderwijs en financiën

mw. C. Heuvelman (Groen Links), Welzijnszaken, emancipatie, cultuur, volksgezondheid, sport en recreatie

Gemeenteraad

PvdA

mw. C.M. van der Bie-van Vliet (1982)

H. Boogaard (1982)

mw. E. Boogaard-Kreszner (1986)

A.A.J. Jacobs (1974)

A.P. van der Lugt (1978)

P.R.M. Rensen (1986)

C. Scalzo (1986)

J.P. Torenstra* (1986)

mw. J. Zomervrucht (1986)

CDA

L.J.M. Borghols (1991)

H. van Dorp (1984)

mw. M.E.H. Koop (1988)

W.A.G. van Leeuwen* (1986)

A.H.J. Meeuwis (1990)

A. Plooij (1987)

mw. J.I.M. Richaers-Adelmeijer (1982)

A.H.G. Verouden (1988)

D'66

mw. Y.S. Auwerda-Meister (1990)
A.J. van der Hout (1986)
mw. J.H.M. van der Jagt-Toet* (1984)
M.P. Oosten (1990)
J.P. Peters (1990)

VVD

B.J. Boelens (1982)
R. de Boer* (1990)
J.G. Droog (1988)
mw. W.C. Steffen-Hoogendoorn (1982)
R.M. Stuurman (1991)

Stadsbelangen

C.A. Bonthuis* (1986)
J.P. Lispet (1990)
C. van der Pot (1986)
A. van der Schee (1990)
H. Smithuis (1990)

Groen Links

M.A. Bongers* (1990)
M. Gorissen (1989)
mw. C. Heuvelman (1990)
mw. A.F. van Velsen (1990)

SGP/GPV/RPF

J. van den Doel* (1991)

* = fractievoorzitter

het jaartal geeft aan wanneer men raadslid geworden is

De Delftse bevolking

Op 1 januari 1991 telde Delft 89.399 inwoners (46.502 mannen en 42.897 vrouwen)

Over de auteurs

Dries van den Akker s.j. (Delft 1945) studeerde filosofie en theologie aan de KTH te Amsterdam en is thans verbonden als docent godsdienst aan het Sint-Stanislascollege te Delft. In 1964 is hij ingetreden in de Jezuïeten orde.

Drs. N.L.M. Arkesteijn (Delft 1944), studeerde geneeskunde te Leiden en is sedert 1978 werkzaam als arts bij de Delftse Basis-gezondheidsdienst. Hij is van jongsaf geïnteresseerd in numismatiek (munt- en penningkunde). Van zijn hand verschenen publikaties over diverse numismatische onderwerpen.

Drs. E.J. Bult (Den Haag 1954) studeerde sociale geografie aan de Vrije Universiteit en culturele pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna werkte hij van 1985 tot en met 1990 bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Sedert 1 januari 1991 werkt hij als gemeentelijk archeoloog bij de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Delft.

A.W. Heijting (Delft 1948) is sedert 1962 lid van de roeivereniging De Delftsche Sport (DDS). Tijdens de diverse verbouwingen aan het clubgebouw Sint-Huybrechtstoren raakte hij geïnteresseerd in de geschiedenis van deze waltoren, waarover hij in het jubileumboek van De Delftsche Sport 1985 al publiceerde.

Dr. H.L. Houtzager (Delft 1935) studeerde geneeskunde in Leiden en werd in Nijmegen opgeleid tot vrouwenarts. Hij promoveerde in 1968 op het proefschrift *De vorming van oestrogenen in geval van mola-zwangerschap*. Sedert 1971 is hij werkzaam als gynaecoloog in het Reinier de Graaf Gasthuis te Delft. Hij publiceerde tal van artikelen over gynaecologie en verloskunde, alsmede over de geschiedenis van de geneeskunde.

Dr. P.C.J. van der Krogt (Delft 1956) studeerde fysische geografie en kar-

tografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het proefschrift *Globi Neerlandici: De produktie van globes in de Nederlanden*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over de geschiedenis van Delft, met name over de naamkunde.

H.W. van Leeuwen (Rotterdam 1927) studeerde indologie te Leiden en was handelsemployé in Indonesië. Hij behaalde daarna het diploma wetenschappelijk archiefambtenaar 2e klasse. Sedert 1956 is hij verbonden aan de Gemeentelijke Archiefdienst, in mei 1992 zal hij daar afscheid nemen. Hij publiceerde diverse artikelen over Delftse historische onderwerpen en verleende veelvuldig medewerking aan publikaties van anderen.

Mevr. drs. G. de Moor (Rotterdam 1939) studeerde in deeltijd MO-geschiedenis te Den Haag en later geschiedenis aan de universiteiten te Leiden en Leuven. Thans bereidt zij een proefschrift voor met als onderwerp *Het cisterciënzinnenklooster Leeuwenhorst (1261-1574), dat bij Noordwijkerhout lag*. Sedert 1981 publiceert zij over dit klooster.

Drs. C. van der Wiel (Leiden 1950) studeerde geschiedenis in Utrecht en is afgestudeerd op een onderzoek naar de bewoners van de Pieterstraat in Delft in de 19de eeuw. Hij is thans journalist.

Naamregister

Persoonsnamen en topografie

- Abbenbrouck, Catharine van 31
Abbenbrouck, Cornelia van 35
Adrichem,
 Albrecht Adriaenz. van 32-33
Adrichem, Willem van 35
Albrecht van Beieren 15, 77
Alkemade, Aleid van 27
Almonde, Elizabeth van 27, 31
Alphen, Elizabeth van 34
Andeles, Eise 57
Anna van Hannover,
 prinses 55, 61
Armenkerk
 (Schoolstraatkerk) 73-76
Baarschot, van,
 winkelier 67, 77-78
Baden-Durlach,
 prins van 60, 63
Bagijnhof 21-22, 115
Baker, Henry 43
Bartholdi, lt.-kol. 65
Bauer, J. 78
Beman, Adriaan 39
Bentinck, heer van Rhoon 65
Berghuis, Johannes 49
Beuninx, Heyndrick 39
Bijland, van, lt.-kol. 65
Bleyswijk,
 Dirk Evertsz. van 15-16
Bocxe, H.F. 91, 94
Boekestein (boomgaard,
 De Lier) 29, 35
Bogaert, van den, winkelier 67
Boitet, Reinier 44, 47-48
Boogerd, J. van den 77
Boot en Zonen, H. 91-94
Boot, fam. 91-94
Borselen, heer van 65
Bosc de la Calmette, kol. 65
Boshuizen, Aagte van 31
Bout, Jan Jansz. 82
Box, Willem 49
Brederode, Frans van 31
Bries, Jan de 39
Brunswijk-Wolfenbüttel,
 Lodewijk Ernst van 60
Buijen van Weelderren,
 fam. 95-98
Camper, Petrus 50
Canzius, Dina 51
Capelle, C.J. 72
Casembroot, maj. 65
Cassianus, heilige 15
Changuion, François 57
Cimbel, de 114, 117
Concordia, min 17
Congregatiegebouw 22
Costijnsz., Jan 34
Cralingen, Daniël van 35
Cuijck jr., P. van 66
Cuypers, Petrus J.H. 22
Daalen, Nicolaes van 66
Delfland, Hoogheemraadschap
 (tuin Oude Delft 167) 105-108
Delftsche Sport, De 81-90
Does, Machteld Jacobsdr. van der 34

- Dorp, Cornelis van
 (en familieleden) 25-37
 Eckhart, lt.-kol. 65
 Edens, Abraham 41-42, 51
 Egmond, Jan van 31, 33
 Egmond, klooster 33
 Eijdsden, N. van 72
 Elferink, D. 78
 Engelbregt, grutter 67, 77
 Floris, graaf 15
 Folkes, Martin 42
 Fulrad, abt van Saint-Denis 19
 Genestet, P.A. de 67
 George IV van
 Groot-Brittannië 55
 Gerards, Balthasar 19
 Gerritsz., Gosen 82
 Gielisdr., Margriet 34
 Gijssen, Cornelis van 49, 62
 Goeyer, P. 78
 Gosse jr., Pieter 66
 Graaf, Reinier de 40
 Gribius, Petrus 41
 Haas, de schrijver 77
 Hall, F.A. de 72
 Hargh, van der, winkelier 67
 Harting, winkelier 67
 Hartshoorn, de 114, 117
 Heilige Geestzusters, kapel 22
 Hippolytus, heilige 15-24
 Hippolytusbuurt 16
 Hippolytustoren 16
 Hodenpijl, Beatrix
 Arentsdr. van 27
 Hoen, J. 't 78
 Hogendam, koopman 67
 Holtzhey, Johan George 57
 Hoogen, Maria van den 78
 Hoogwoude, Gerrit van 34
 Hubertus, heilige 81
 Jacoba van Beieren 25
 Jansz., Pieter 34
 Jansz., Simon 82
 Johan Willem Friso 55
 Kamer van Charitaten 73-76
 Karel de Stoute 29
 Lalaing, Joost van 30
 Laurentius, heilige 17, 21
 Leeuwenhoek, Antoni van 39-52
 Leeuwenhoek, Maria van 39-52
 Leeuwenhorst, klooster 32, 35
 Lelij, Willem van der 45, 51, 62
 Lodewijk XI van Frankrijk 29
 Luureman, M. 78
 Mandele, P.E. van der 77
 Maria Louise van
 Hessen-Kassel 50, 55
 Maria van Bourgondië 29, 32
 Markt 65-66
 Marum, Petrus van 51
 Maximiliaan van Oostenrijk 29, 31
 Meegeren, H.A. van 85
 Meer, Cornelis Adriaensz.
 van der 82
 Meer, van der, maj. 65
 Meerburch, Dirk Diertsz. van 31
 Meeter, Eillert 77-78
 Metzelaen, P. 72
 Middelbeek, arts 57
 Monnier, Daniel 66
 Mostaert, Jan 32
 Natter, L. 57
 Ness, Gerardus van 64
 Newton, Isaac 42
 Nicola, winkelier 67
 Nieuwe Kerk
 19-20, 22, 25, 31, 34, 60-61, 63
 Noortich tot Noortigerhout,
 Jan van 33
 Onderdewijngaard Canzius,
 Jacob Hendrik 51
 Onderdewijngaard, ds. 51
 Onderwater, maj. 65
 Onymus, arts 57

- Oostpoort, stadswal bij 71
 Ooykaas, N. 78
 Oude Delft (91-95) 114-117
 Oude Delft (161-165) 105
 Oude Delft (167) 105-108
 Oude Kerk 15, 19-22, 71
 Ouwens, Rutger 49
 Ouwens, Willem 49-50
 Overschie, slag bij 31
 Overvoorde, winkelier 67
 Pabst, maj. 65
 Perk, A. 67, 78
 Philips de Goede 25, 31, 77
 Philips de Schone 32
 Philips, Jan Caspar 45
 Phoenixstraat 119
 Phoenixstraat (24-26) 108-114
 Pontianus, heilige 15
 Poot, Hubert Kornelisz. 48
 Punt, Jan 57, 66
 Raetman, Pieter 39
 Rees, Adriaan 48
 Reijnst, maj. 65
 Roetselaer, Josia van 34
 Rosbel, de 114
 Ruysch, Jacob 33
 Schaik, van, winkelier 67
 Schiedam, Pieter Hubrechtsz.
 van 34
 Schonnenburg, A. 78
 Schoonderhaegen, chirurgijn 57
 Schwenke, prof. 57
 Senf, P. 85
 Sint-Annatoren 81, 83
 Sint-Claratoren 81, 83
 Sint-Hiëronymusdal 27, 113
 Sint-Hippolytuskapel 22
 Sint-Hippolytuskerk,
 zie Oude Kerk
 Sint-Hippolytuskerk
 (Bagijnhof) 22
 Sint-Hippolytuskerk (Voorstraat) 22
 Sint-Huybrechtstoren 81-90
 Sint-Jozefkerk 22
 Sint-Lucasgildekamer 44-45, 48, 51
 Sint-Ursulakerk (Bagijnhof) 22
 Sloane, Hans 51
 Smit, F. 67, 77
 Smits Pz., J. 76
 Soutendam, J. 64
 Staalman, Jan 72
 Steven, chirurgijn 34
 Swart, Pieter de 57
 Swinderen, Nicolaas
 van 57, 64-65
 Tegel, A.G. 72, 77
 Tierens, maj. 65
 Toko Senang 95-98
 Twee Klimmende Leeuwen.,
 de 116-117
 Ursula, heilige 19-20
 Valerianus, keizer 17
 Vegter, Cornelis de 49
 Vergulde Buys, de 116
 Verkolje, Johannes 45
 Vermeer, Johannes 85
 Visser, winkelier 67
 Vosmerus, Michael 15, 21
 Vrees, Adriaan 44
 Westvest (7) 114-117
 Weijburch, Josina van 35
 Wilde, G. de 85
 Willem I, prins van Oranje 19
 Willem IV, stadhouder 55-66
 Wilt, Thomas de 49
 Winter, Frederik 49
 Winter, prof. 57
 Woude (van Alkemade),
 Aleid van den 27, 35
 Zeist, Jan Jansz. van 34
 Zuideinde (Aseptia terrein) 117
 Zuiderhoek, A.J. 86

